

Berecz Endre

Életrajz

A család apai ágát a tizennyolcadik századig lehet visszavezetni. Az első ős, akiről már dokumentum is van, az Esterházy hercegi uradalom területén élő Marcus Berger (Berger Márkus) Csornáról, aki először egy 1792-es adóösszeírásban szerepel. Az 1800–1801-es zsidóösszeírás szerint Marcus kereskedésből és bérbeadásból élt, volt egy fia és két lánya. 1821 előtt halhatott meg, mert az 1821-es adóösszeírásban már nem szerepel. Az 1800–1801-es összeírás után még legalább két fia született, mert később három fiúról tudni: a Bécsben letelepedő Berger Józsefről és Berger Henrikről, valamint a Csornán maradó Berger Lőrincről (Lorenz Berger), az ükapáról.

Berger Lőrinc (Lorenz Berger), aki szintén kereskedőként jelenik meg az összeírásokban, valószínűleg 1780 körül született. 1818-ban apjával együtt boltbérelő volt az Esterházy hitbizomány dokumentuma szerint. A következő adat az 1830-as zsidóösszeírásból származik. Eszerint Laurentz Berger családjában egy családfő, egy feleség, négy fiú és öt leány volt. (És egy érdekes megjegyzést, ami arra mutat, hogy a kereseti viszonyok abban a korban sem voltak mindig olyan biztosak és tartósak: mert az összeírásbani megjegyzés szerint „*penitus depauperatus. Contra judaeum hunc decurrit processus concursualis coram sede duali Kapuváriensis*”, azaz: „teljesen elszegényedett. A zsidó ellen per folyik a kapuvári kétszemélyes bíróság előtt” – gondolom azért, mert nem tudott fizetni.) [A *sede duali* szó szerint kettős bíróság, de a forrás a szolgabírói székre (forum judium) utal, amely a feudális kori vármegyei jogszolgáltatás legalsó szintű fóruma volt. Kisebb jelentőségű magánjogi, rendészeti ügyekben ítélezett, így a fentihez hasonló adóssági, illetve zálogperekben is, 3000 forint értékhatárig. Tagjai a szolgabíró és egy esküdt (juratus assessor) voltak (Magyar Alkotmánytörténet, szerk.: Mezey Barna, 2. átd., jav. kiadás, Budapest, Osiris, 1998, 167. oldal). – A szerk.]

Az 1831-es, már magyar nyelven megejtett Sopron vármegyei zsidóösszeírásban az elszegényedésre nincs utalás, viszont ebben már szerepelnek a családtagok nevei és koruk is. Eszerint Perger Lőrincz hercegszeri családfőnek van egy felesége, Theresia, három fia: a húszesztendős Mátyás, a nyolcéves Márton és a hatéves Márkus. Leányai: Eszter, Rosalia, Barbara, Marinka, Sára. (A lányoknál nem találták fontosnak a kor feltüntetését.) A családhoz tartozik még egy Ábrahám N. nevű, húszesztendős tanító. Az itt szereplő Márkus név valószínűsíti Berger Márkus 1820-ban történt elhalálózását, mivel még élő apáról, ill. nagyapáról nem neveztek el gyereket [lásd: névadás].

Az 1839-es zsidóösszeírás szerint foglalkozása vásározó, és évi jövedelme ötszázötven forint. Az 1844-es zsidóösszeírásból az is kiderül, hogy felesége leánykori neve Hoffmann Terézia volt. Lőrinc 1844-ben halt meg, és mivel Csornán akkor még nem volt zsidó temető, a farádi zsidó temetőben temették el. Felesége, Terézia 1847-ben halt meg, és ugyanitt van eltemetve. Sírfeliratukon a következő olvasható:

Itt nyugszik

Eliezer a rabbi, meghalt és megtért népéhez

Minden salaktól megtisztulva

Mint a tiszta arany és ezüst

A papi köntös dicséretére vált

A gonoszokat buzgón üldözte

Ám lágyszívű volt a szegényekhez és az elnyomottakhoz

Reb Eliezer Berger

Meghalt Adar 1-én 5603 (1844)

Itt nyugszik

Ki élete során kegyes volt és igazságos

Egyenes úton járt, kerülte a rosszat

Jaj! Meghalt a tiszta jellemű Rivkoh

Reb Eliezer Berger felesége

Eltemettetett Ijár 4-én 5607 (1847)

Gyermekeik: Berger Marinka, Berger Barbara, Berger Móric, Berger Márkus (1825–190?, felesége Breier Rozália), Berger Márton (1823–1880), Berger Eszter, Berger Rozália, Berger Sára, Berger Ludwig és a dédapám, Berger Mátyás (1808–1891).

Berger Márkusnak Breier Rozáliától született egy Simon nevű fia, aki hároméves korában meghalt (1858–1961), egy Mózes (1860) és egy Regina (1862) nevű gyermeke, akiknek további sorsáról semmit nem tudok.

Berger Mártonnak tudomásom szerint kávéháza volt Csornán. Többet nem tudok róla, és a leszármazottairól sem tudok semmit.

Dédapám, Berger Mátyás a kereskedelmi és iparkamara illetéklajstromai alapján 1873 és 1875 között alkuszként, 1876 és 1878 között kereskedőként, 1879 és 1881 között üzérkedőként adózott. Ez az üzérkedő ügynököt jelent. Nagypám elbeszéléseiből ítélve tulajdonképpen gabonakereskedő volt, de nagy- és kiskereskedő is, boltja is volt, és felvásárlóként is működött. Feleségül vette

Löwenstein Rozit, és született hét gyerekük, mind a hét fiú.

A legidősebb, Berger Bernát 1847-ben vagy 1848-ban születhetett, mert nagyapámnak azt mesélték, hogy amikor a csornai csata volt 1849-ben – ez volt a szabadságharc legutolsó győztes csatája, amelyben az osztrákoknak még egy tábornokuk is elesett, ott fekszik ma is a csornai temetőben –, akkor a karon ülő gyerekek a szomszéd faluba menekültek az ágyúzás elől. És Bernát volt a karon ülő gyerek. Bernát aztán Bécsbe került, további sorsáról fogalmam sincs. Úgy emlékszem, mintha 1903-ban még élt volna. Gyerekei: Riza, Ignác, Rudolf (aki elesett az első világháborúban), Max, Herbert. Úgy tudom, hogy Riza, Max és Herbert Amerikába került, a szülők Bécsben éltek. Többet nem tudok róluk.

(Berger Lázár családja)

Utána következett 1851-ben Berger Lázár. Ő fölkerült Pestre, és előbb villamosvezető, majd villamosellenőr lett, végül egy 1920-as személyazonossági igazolójegy szerint állomásvezető lett a BKVT-nél [1863-ban gróf Károlyi Sándor megalapította a Pesti Közúti Vaspálya Társaságot (PKVT). Az első lóvasúti kocsik 1866. július 30-án indulnak el a Kálvin tér és Újpest között. Budán a Budai Közúti Vaspálya Társaság (BKVT) 1868-ban indította el zugligeti és óbudai vonalát. 1878-ban a PKVT megvásárolta a BKVT részvényeit, a cég új neve Budapesti Közúti Vaspálya Társaság lett, rövidítése BKVT maradt. 1923-ban a főváros Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság (BSZKRT) néven közösségi tulajdonba vette Budapest közlekedési vállalatait. – A szerk.]. A családi fáma szerint az újpesti remíznek volt a főnöke. Úgy nézett ki az egyenruhájában, mint – viccesen kifejezve – egy vezérezredes. Feleségül vette Krausz Reginát, akitől három gyereke született. Krausz Regina 1854-től legfeljebb 1889-ig élhetett, mert a negyedik gyerek már a második feleségétől, Frenkl Cecíliától született 1890-ben, és őt követte még négy. A gyerekek a következők voltak:

Berger Ilona (1881–1925), aki hozzáment egy Groszmann Kálmán (1874–1931) nevezetű férfihez, akitől született két fia: Groszmann Miklós (1905–1997) és Groszmann József (1909–1996). Miklós feleségül vette Hoffmann Ilonát (1909–1995), született két gyerekük: 1935-ben Ferenc, aki Londonban él, 1940-ben Zsuzsa, aki Manchesterben él. Ferenc Londonban feleségül vette az 1948-as születésű Renner Évát, aki két gyereket szült: 1974-ben Michaelt, 1977-ben Andrew-t, mind Londonban élnek. Zsuzsa férjhez ment az 1927-es születésű Neville Fraserhez, és három gyerekük született: 1965-ben Andrew, 1966-ban Robert, 1968-ban pedig Caroline. Andrew Fraser feleségül vette Gilian Cohent, született egy fiuk és egy lányuk. Caroline Fraser hozzáment David Waxmanhoz, és ugyancsak két gyermekük született. Mindannyian Manchesterben élnek. Groszmann József Hoffmann Ilona testvérét, Hoffmann Gyöngyit (1912–1998) vette feleségül, született egy lányuk, Judit (1938), aki férjhez ment Hajnal Ivánhoz (1932). Ebből a házasságból született Hajnal György (1962), aki feleségül vette Gergely Klárát (1963), és született három gyermekük.

Berger Miksa (1883–1944) telefonműszerész volt a postánál Budapesten, amíg a zsidótörvények engedték. Ő is részt vett az első világháborúban, aztán Budapesten a nyilasterror áldozata lett. Gyereke nem volt.

Berger Leopoldina (1882–1950) hozzáment egy Magyar Gyula (1880–1940) nevű zsidó emberhez, aki szintén villamosvezető vagy ellenőr volt. Született öt gyerekük: Géza (1907–1944), Kató

(1909–1966), Magda (1911–2003), Sándor (1915–1996) és József (1920–1987). Magyar Géza leszármazottjáról nem tudok. Magyar Kató hozzám Krsztekanics Sándorhoz (1901–1957), és született két gyerekük. Magyar Magda férjhez ment Essenfeld Sándorhoz (1911–1983), nem volt gyerekük. Magyar Sándor feleségül vette Bock Editet (1926–1983), és 1949-ben született egy fia, akinek házasságából három gyerek született. Magyar József feleségül vette Bernhard Évát (1924–1988), és 1948-ban született egy Judit nevű lányuk, akinek házasságából egy fia született.

Berger Erzsí (1890–1980) egy Weisz Adolf (1879–1960-as évek) nevű textil-nagykereskedő felesége lett. A budapesti gettóban túléltek a holokausztot, majd 1951-ben kitelepítették őket [lásd: kitelepítések Magyarországon]. 1953 után újból Pestre kerülhettek, nem kellett Pest környékén letelepedniük, mert a testvére, Berger Rózsi befogadta őket a lakásába. Erzsí kilencvenéves korában halt meg. A zsidó temetőben vannak eltemetve, Rákoskeresztúron. Volt egy lányuk, Weisz Sári (1912–1997), aki a férjével, Friedmann Gyulával Izraelbe ment, ahol született egy Marika nevű lányuk.

Berger Dánielt 1944-ben a Dunába lőtték, ezt biztosan tudjuk. A feleségét csak Tercsi néni ismertem (1892–1972), volt egy lányuk, ő is meghalt 1945-ben.

Berger Miklós (1892–?) Brazíliába került még korán, én soha nem találkoztam vele. Saõ Paolóban élt, nagyon gazdag ember lett. Feleségül vette Goldmann Irént, és született egy Piroska nevű lányuk, neki pedig egy fia, aki ma is ott él.

Berger Jolánt (1893–?) személyesen nem ismertem, Pilisvörösváron élt, az 1944-ben meghalt Schwartz Gyula felesége lett. Volt egy Kató nevű lányuk, aki szintén meghalt 1944-ben.

Berger Rózsi (1895–1983) hozzám Klein Manóhoz, akinek foglalkozásáról semmit nem tudok, róla is csak azt, hogy hozzá költözött Erzsí a kitelepítés után, és gyereke nem volt. Klein Manó még a háború előtt meghalt, Rózsi pedig nem ment újra férjhez.

(Berger Izsák családja)

1856-ban született Berger Izsák. Azt nem tudom, hogy mikor halt meg, valamikor az 1920-as években. Lakatos volt, és amikor bevonult katonának, Polába került a haditengerészethez. Vízet talán csak a kútban látott addig. Egy hadihajóra került, és mivel jó katona volt, tengerész szakaszvezető lett. Akkor az volt a szokás, hogy jött a vasút meg a posta, és érdeklődött a leszerelő katonák után, hogy a parancsnok úr ajánlja nekik embereket. Őt vasutasnak ajánlotta a parancsnoka. A vasútnál fűtőtől fölment egészen főmozdonyvezetőig. Olyannyira, ahogy nagyapám mesélte, kétszer is ő vitte a király vonatát Budapest és Bécs között. Fehér kesztyűben húzta a gőzkart, a két fűtő pedig ott lapátolt, mint ahogy ő is kezdte. Aztán nyugalomba vonult, akkor egy ilyen mozdonyvezető ötvenéves korában vonulhatott nyugalomba. Érden laktak, és ott nyitottak egy boltot. Kapta a nyugdíjat, és ott volt mellé a bolt. Jómódú valakinek számított. Három gyereke volt, Sári, Dezső és Elza. Berger Sári hozzám Halmi Hugóhoz, és volt három gyerekük. Dezsőnek egy gyereke volt. Izsák családjából végül senki sem maradt meg.

1857-ben született Náthán (Ignác), a nagyapám, róla majd később bővebben

(Berger Izrael családja)

1860-ban született Berger Izrael (Izidor), és 1939 körül halt meg. Róla azt lehet tudni, hogy ő volt az egyetlen, aki kvázi egyetemre is járt. A nagyapám szerint a jó ég tudja, hogy járt-e vagy sem, mert a pénzt csak küldték neki, szóval nagyapám azt érzékeltette, hogy egy kicsit az egyetem mellé is járt. A családban nem úgy emlegették, hogy egyetemet végzett volna. Nem tudom, milyen egyetem volt, talán közgazdasági jellegű, mert aztán gyári hivatalnok lett Bécsben. Ott feleségül vette Grüngold Reginát, aki 1864-ben született. Született négy gyermekük. Berger Margit (1892-?), akiről semmit nem tudok. Berger Józsa (1895-1944), aki visszajött Csornára, férjhez ment Neumann Bélához, és mindketten meghaltak 1944-ben, ám 1920-ban született Alfréd nevű gyerekük túlélte a holokausztot, kiment Izraelbe, és ott Cvi Neeman lett a neve. Feleségül vette az 1926-ban született Grossman Naomit, született három fiuk (Ofer, Johaj, Jair), egy lányuk (Jael) és nyolc unokájuk. Berger Árpád (1897-?) mérnök lett, az Anschluss után kikerült Amerikába, többet nem tudok róla. Berger Jolán (1901-2004!) Heinrich Strausshoz ment férjhez, az Anschluss után ugyancsak kikerült Amerikába, és 103 éves korában halt meg.

(Berger Lipót családja)

1863-ban született Berger Lipót (meghalt 1938-ban), aki ott maradt Csornán kereskedőnek. A nagyapámmal ketten voltak Csornán gabonakereskedők, ők voltak a Berger Testvérek nevű cég. Van kép a boltjukról. Lipót feleségül vette Herzfeld Teréziát (1870-1928), és volt négy gyermekük: Miklós (1893-1934), Flóra (1895-1944), Lajos (1899-1943) és Erzsébet (1900-1968). Berger Miklós gabonakereskedő lett, a családi boltban dolgozott, családja nem volt. Berger Flóra férjhez ment Blau Mór győri tisztviselőhöz, született egy lányuk, Ágnes és egy fiuk, György. Az apa, az anya és a lány, akkor már karon ülő gyermekével együtt Auschwitzban halt meg, 1944-ben. Blau (Bánki) György (1914-1997) az 1916-ban született feleségével, Klein Katalinnal és 1944-ben született András nevű fiával túlélte a holokausztot, kiment Izraelbe, ahol még született egy Éva nevű lányuk. Berger Lajos kiskereskedő volt Győrben. 1942-ben behívták munkaszolgálatra, elvitték a Donhoz, és ott tűnt el 1943-ban. Volt felesége és egy Vera nevű kislánya, mindketten meghaltak 1944-ben. Berger Erzsébet első férje kapuvári volt, Biringer Endre, aki 1944-ben elpusztult [*Kapuvár - nagyközség volt Sopron vm.-ben, 1891-ben 6100, 1910-ben 6700, 1920-ban 8700, 1930-ban 9500 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal, kir. közjegyzőség, ipariskola, állami polgári iskola).* - A szerk.]. Ő és két lánya túlélte a holokausztot. Az 1923-ban született Zsuzsa Budapesten él, van egy lánya és két unokája. Biringer Anna (1926-1988) férjhez ment anyai ági unokatestvéremhez, Kovács Jánoshoz (1922-1993), 1946-ban kimentek Izraelbe [akkor még: Palesztina], ahol Netanyában éltek, ott született 1947-ben Chava nevű lányuk. Chava az 1950-es években elkapta a Heine-Medine-kórt [*járványos gyermekbénulás*], akkor még nem volt Salk-oltás, meg is bénult a bal lába, ma is géppel jár. Se férje nem volt, se gyereke. Az izraeli tévénél dolgozott. Most már nyugdíjban van, Jeruzsálemben él.

(Berger Simon családja)

Berger Mátyás utolsó fia, a 1865-ben született Berger Simon. Ő Budapesten volt úgynevezett norinbergi kereskedő. Norinbergi áruk: mindenféle játék és papíráru. Norinberg a mai Nürnbergnek volt a neve, talán onnan származó áruk miatt, nem tudom, ma sem tudom igazán, miért hívták ezt a szakmát így. Én még többször voltam nála. Egy kis boltja volt a budapesti Zrínyi utcában, papíráru, játékaru. A feleségének még a nevét sem tudom, amikor én találkoztam vele, a feleség már nem élt. Volt egy gyerekük, aki kikerült a háború után Kanadába. Simi bácsi végigélt mindent,

a budapesti gettóban szabadult fel, és 1952-ben Balassagyarmaton halt meg egy aggodalmos házában, mert Pestről kiköltöztették az egész házat Balassagyarmatra. Egyszerűen kellett a hely, és átrakták őket oda. Akkoriban sok minden elképzelhető volt. Tulajdonképpen nem effektív kitelepítés volt ez, de hogy ez pontosan hogy zajlott, fogalmam sincs, mert én 1951-től 1954-ig aspiráns voltam a Szovjetunióban [A háború után és az ötvenes évek elején valóban több szociális otthonoszerű intézményt (öregok otthonát, elmebetegok otthonát, testi vagy értelmi fogyatékosok intézményeit) helyeztek a fővárosból (esetleg vidéki nagyvárosból) vidékre, olykor – az egészségügy rossz alkupozícióiról árulkodó módon – akár nehezen megközelíthető egykori kastély-, lakanya- vagy egyéb – szociális otthonnak végképp nem alkalmas – épületbe. Az ilyen döntéseket többnyire a nagyvárosi ellátási nehézségekkel indokolták; de szerepe volt a vidéki munkaerőgondoknak, az ily módon más célra megszerezhető fő/nagyvárosi ingatlanoknak, nem utolsósorban pedig annak az óhajnak, hogy eltüntetésük szem elől ezeket az intézményeket. – A szerk.]

(Berger Náthán – az apai nagyapa)

A legrégebbi személyes emlékeim apai nagyapámról, Berger Náthánról vannak, (akit Nácinak becéztek, így sokáig valójában Ignácnak nevezték és hitték, csak az őskeresés korában derült ki, hogy valójában Náthán) [Az 1939. évi IV. tc. (a második zsidótörvény) rendelkezéseinek értelmében tömegeknek kellett beszerezniük származási irataikat, anyakönyvi kivonataikat, egyéb okiratokat, egyrészt a mentességek igazolása (1–2. §.), másrészt a szavazati jog biztosítása (4. §.) miatt. Ez nem csak a zsidókra vonatkozott, hiszen a zsidó köztisztviselők, állami alkalmazottak elbocsátása (5. §.) miatt mindenkinek igazolnia kellett származását. Ugyanez volt érvényes többek között a szabadfoglalkozásokban dolgozókra, az iparigazolványt kérelmezőkre is. – A szerk.]. Ő volt a negyedik gyerek, de az első a családban, aki eleminél több iskolát végzett. Az elemi után elvégzett négy osztályt a győri reáliskolában. Ez abban az időben azt jelentette, hogy ő egy írástudó ember volt. Akkoriban Csornán csak elemi volt, és Győrben volt a reál. Ez még a kiegyezés előtti időszak, hiszen 1857-ben született, 1863-ban volt hat éves, a kiegyezés körül fejezhette be a negyedik elemi, és akkor mehetett a reálba. Aztán beállt a családi üzletbe, és pár év után, ez már az 1870-es évek lehetett, a szülei elküldték tanulni a szakmát Orsovára [Orsova – nagyközség volt Krassó-Szörény vm.-ben, 1891-ben 3600, 1910-ben 5800, 1920-ban 4600 lakossal. Etnikailag igen vegyes összetételű község volt: németek, románok, magyarok, szerbek és csehek lakták. Járási szolgabírói hivatal, fővámm hivatal, járásbíróóság, adóhivatal, pénzügyőrbiztosi állomás stb. székhelye volt. A trianoni békeszerződést követően Romániához került. – A szerk.] Orsova nagy gabonakereskedelmi központ volt, ott töltött egy vagy két évet, ott tanulta ki a szakmát. Az iparigazolványa 1891-es, és miután az édesapja, Berger Mátyás akkor halt meg, valószínű, hogy Lipót testvérével átvette a boltot. Hogy a többi testvért kifizették-e vagy nem, ezt nem tudom. Gabona- és lisztkereskedő lett, Csorna egyik nagyon jó nevű kereskedője. Részt vett a közéletben is. Megyei törvényhatósági bizottsági tag [lásd: megyebizottság], városi, illetve hát akkor még községi képviselő-testületi tag is volt. Volt, amikor virilistaként, és volt, amikor választott tagként, volt ilyen is, olyan is, tudtommal [lásd: községek (rendezett tanácsú városok, nagyközségek, kisközségek)]. Katona nem volt, mert akkoriban még nem volt sorkötelezettség, csak az volt, hogy a községnek hány embert kell adni.

Abszolút nem volt vallásos ember. Egyszer, már háború volt, az ablakból néztük, amikor jöttek az emberek a katolikus templomból, és azt mondta: „Nagy a baj, le akarják hozni az Istent az égből a lábánál fogva.” ...Szóval a vallásos hit távol állt tőle. Egy évben kétszer a két nagyünnepen a

kádisra elment a templomba azzal az üggyel, hogy be volt fejezve [Elhalt közeli hozzátartozók (szülők, testvérek, gyermekek) után rendszeresen kádist kell mondani (egy évig minden nap). Halottakra a továbbiakban a Jiszkor ima elmondásával emlékeznek az év négy ünnepén (Jom Kipurkor, valamint Pészah, Sávuot és Szukot utolsó napján). Az interjúalany vagy a két nagy őszi ünnepen, Ros Hásánákor és Jom Kipurkor ment zsinagógába, és akkor mondott kádist, vagy a Jiszkorra gondolt, ez esetben a négy, zárójelben felsorolt ünnep valamelyikén imádkozott halottai emlékére. – A szerk.]. Semmi egyebet nem tartott. Nem foglalkozott azzal, hogy egyen vagy ne egyen tréflit. A háztartásában kvázi kóser konyha volt, de mindent megevett. (Az apám ugyanilyen volt.)

Megtartotta azt, amit a zsidó voltához értelmesen szükségesnek látott. De például nem vettem észre, hogy a szombatot tartotta volna. A bolt egyik ajtaját, a kis ajtót nyitva tartotta szombaton is [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Ez is az utcáról nyílt. A bejárat úgy nézett ki, hogy volt egy szélesebb ajtó, ahol a zsákokat vitték ki és be, mellette pedig egy személybejáró. Eleinte ő volt a boltban, aztán a fia, később, amikor otthon voltam, akkor én. Tudtommal a többi testvér sem volt vallásos. Simi bácsit és Lipót bácsit ismertem jobban, és egyik sem volt különösebben vallásos. Mindegyik zsidónak tartotta magát, és nem törte magát, hogy disznóhúst egyen, de ha úgy adódott, megette. Nagyapámnak megvolt a helye a templomban, sőt, előkelő helye volt, de egy évben csak kétszer ment el. Hogy esetleg a rabbi szóvá tette-e, hogy miért nem jár, nem tudom, én a rabbiról otthon egyetlen szót nem hallottam. De azt tudom, hogy én nem szerettem a rabbit, Kohn Farkast, mert egy zord ember volt. Az emberekkel nem tudott bánni. Én rettegtem tőle. A hittant nem ő tartotta, arra volt egy külön dajen [lásd: dajen], mert ez egy nagy hitközség volt, hétszáznyolcvan ember. Volt egy rabbi, és volt egy rabbihelyettes. Kohn Farkas egyébként mindig úgy írt alá, hogy Kohn Farkas ker. rabbi. A kerületi rabbi azt jelentette, hogy a csornai járás hozzá tartozott anyakönyvi szempontból.

Nagyapám rendkívül okos ember volt, ezt később láttam, amikor már én is idősebb lettem, és rengeteget beszélgettünk. Tőle tudok sokat a régiekről. Akkor mesélt sokat, amikor már öreg volt. Odaült a székébe, és beszélt. Kemény ember volt, és rendkívül egyenes. Őt tartották a család eszének. Például többször elmesélte, hogy az 1910-es években aszfaltozták a csornai főbb utcákat, és vezették be a villanyt, amikor képviselő-testületi tag is volt, és azt mondta, hogy ha ezt nem valósították volna meg, akkor nem maradt volna Csornán. Tehát biztos, hogy nagy hajtóerő volt a képviselő-testületben.

Nagyanyám, Klein Mária családja jóval vallásosabb volt, de Klein Mária teljesen beolvadt a Berger családba. A másik dédapám, Klein József szigorúan tartotta, nagyon vallásos volt. De persze ő sem úgy nézett ki, hogy szakáll meg pajesz, hétköznapi is talisz [tálesz] stb. Nem úgy nézett ki, mint egy haszid. Normális polgári külseje volt. Strámlt meg pajesz nem volt, de komoly ortodox életet éltek. Viseletben nem, de az életvitelben igen. A csornai hitközség egy autonóm ortodox izraelita hitközség volt. Kleinék nem ettek Berger Náthán háztartásában. Amíg én ott voltam, arra sem emlékszem, hogy egyáltalán összejöttek volna. A Klein család is csornai volt, valaha kocsmárosként kezdték, és borkereskedők lettek, a végén egész komoly, nagy borkereskedésük volt. Nagyanyám apja, Klein József kezdte ezt a borkereskedést.

A nagyszülőknél, maguknál soha nem töltöttem semennyi időt. Amikor pápai diákként hazajártam karácsonykor, húsvétkor és nyáron, akkor a szüleimmel voltam. Kisgyerekkoromban is a szüleimmel voltam. A nagyszülők soha nem vittek sehova, mint ahogy manapság a nagyszülők viszik az unokát. Arra már nem emlékszem, hogy amikor kicsik voltunk, a nagypapa egyáltalán

szóba állt-e velünk, de később feltétlenül. Velem legalábbis. A nagymama egy nagyon kedves asszony volt, de vele se volt ez az állandó együttlét, mint ahogy ma együtt vannak a nagyszülők az unokákkal. Ez akkor nem létezett. Ugyanis nem együtt laktak, mindenkinek külön lakása volt.

A mi szűk családuk és a nagyszülők között nem volt szoros kapcsolat. Olyanra például nem emlékszem, hogy nagyapám elvitt volna valahová magával. Egy olyanra emlékszem, hogy a szüleinkkel együtt 1931-ben elmentünk nyaralni Kovács Lajosékkal. Kovács Lajos anyám bátyja volt, aki a többi Kohn fiúval együtt Kovácsra magyarosított 1905-ben [lásd: névmagyarosítás]. A két család gyerekestül együtt kivett Siófokon egy házat nyárra. A Berger nagyszülők mindig Hévízen nyaraltak, és akkor egyszer elutaztunk, és meglátogattuk őket Hévízen. A Kohn nagyszülőket persze nemigen lehetett volna meglátogatni, mert azok Karlsbadba szoktak menni. De olyanra nem emlékszem, hogy a nagyszülők elvitték volna az unokákat nyaralni. Velem ilyen nem történt, az biztos, de a többi unokával sem. Arra sem emlékszem, hogy a Berger nagyszülők külföldre mentek volna nyaralni. Budapestre is kevészer mentek, korábban inkább Bécsbe jártak, az közelebb volt. Sokszor hallottam a háború előtt, hogy felülünk a vonatra, és elmegyünk Bécsbe. Ennek ellenére a fiukat, apámat Pestre adták iskolába, mert ott élt a nagyapám testvére, Lázár, a villamosellenőr, és az apám nála lakott. Sőt egy másik testvére, a Simon is élt Pesten. Persze Bécsben is volt két testvér, Izrael és Bernát.

A Csornán lévő teljes család akkor jött össze, amikor például volt egy széderest. Mert azt megtartották. És nekem kellett elmondanom a má nistánát. Én voltam a legfiatalabb fiú a Berger családban. Egyik nap a Bergeréknél voltunk széderestén, másik nap anyám szüleinél, Kohnéknál. Kohn nagypapa nagyon vallásos ember volt, de egyébként ő is neológ módon, teljesen polgári módon nézett ki. Viszont gyakran korholta vallástalanságuk miatt az unokáit és az összes gyerekét is. Rosszallotta, hogy tréflit is eszünk, nem tvilem legolunk [lásd: légol], nem járunk templomba stb. Nem is evett nálunk, de a többi gyerekénél sem, mert szigorúan tartotta a kóserságot. Például csontkással borotválkozott [lásd: szakáll]. Berger nagypapa ilyesmiket nem csinált, mindezt bolondságnak tartotta. Miután 1935-ban meghalt Berger nagymama, a széderestét a Zollner lakásban tartottuk, mert Náthán nagypapát Ilona lánya vette magához, és mi költöztünk föl az emeletes régi házba. A Hanuka Bergeréknél annyi volt, hogy meggyújtották a gyertyát. Más nem. A Kohn nagypapa az más. Neki például Szukotkor a teraszon mindig fel lett állítva egy szűkesz (sátor). Az nekünk gyerekeknek egyébként nagyon tetszett.

Érdekes módon inkább az anyám családjával, a Kohn családdal, testvérekkel, sógorokkal jártunk össze. Velük sokszor jöttünk össze, mindig másnál. Pedig a Berger család is Csornán lakott, és semmiféle konfliktus nem volt a két család tagjai között, édesanyám, Kohn Margit nagyon szerette a Berger ágat.

Azt nem tudom, hogyan ismerkedett meg apai nagyapám és nagyanyám, de nem hiszem, hogy lett volna sádhen. Csornán mindenki ismerte egymást. A Kohn család is egy jó nevű család volt, és anyagilag is hasonló szinten álltak, mint a Bergerék.

Berger nagymama a háztartást vezette, őt soha nem láttam az üzletben. Anyám például volt az üzletben, de nagyanyámat nem láttam. Viszont nagyanyám részt vett a hitközségi közéletben, és ő volt a csornai Fillér Egylet elnöknője. Ez egy jótékonsági egyesület volt. Egyébként abszolút normális, nem költekező, kisvárosi polgári életet éltünk. Semmi hivalkodás, semmi ékszer. Mindez volt, de eltéve, nem mutogatva.

Édesapám 1892-ben született Csornán, ő volt a legidősebb gyerek Berger Náthán családjában. Az egyik testvére, Berger Ilona (1893–1944) 1913-ban férjhez ment a jánosházi Zollner Jenőhöz [*Jánosháza – nagyközség volt Vas vm.-ben, 1891-ben 3500, 1910-ben és 1920-ban 4300 főnyi lakossal. A községben 1836-ban alakult meg a zsidó hitközség, de Hevra Kadisa már korábban is működött. 1836 körül templomot is építettek (1897-ben pedig egy új templomot), és rabbit is választottak. A 20. század elején, 1901 és 1904 között volt betöltetlen a rabbi szék, de ettől eltekintve (az 1920-as évek végéig legalábbis) mindig működött rabbi a községben. 1880-ban elemi iskolát létesítettek. A hitközség ortodox alapokon állt. Lélekszáma az 1920-as években (az anyakönyvi területéhez tartozó 17 kisközség izraelita felekezetű lakosait is beleértve) 125 családban 650 fő volt. 1944-ben a zsidókat a sárvári gettóba szállították. (Magyar Zsidó Lexikon) – A szerk.]. Jenő bácsi a németországi Köthenben végzett gépészmérnökként. Ott egy úgynevezett Ingenieurschule volt, ami műszaki főiskolát jelentett. Ennek következtében az ott végzett illető nem okleveles gépészmérnök, hanem csak gépészmérnök volt. Hogy miért ott járt, és miért nem Magyarországon, azt nem tudom. Azt sem tudom, hol érettségizett. Mivel 1944-ben már idős volt, nem volt munkaszolgálatos, hanem a feleségével együtt a csornai gettóból vitték el őt is először a soproni gettóba, onnan Auschwitzba, ahol meg is haltak. Lányuk, Zollner Éva 1914-ben született, és 1942-ben férjhez ment egy győri fiúhoz, akit Kántor Endrének hívtak. Gyerek nem lett. Zollner Évát Győrből vitték el, és ő sem került vissza. Kántor Endre munkaszolgálatos volt, visszakerült, feleségül vette Éva egyik nagyon jó barátnőjét, lett három gyerekük. Zollnerék másik gyereke, Ferenc, aki 1921-ben született, 1942-ben bevonult munkaszolgálatra, és a végén Mauthausenben halt meg, közvetlenül a felszabadulás előtt.*

Apám másik testvére, Berger Margit (1894–1944) 1916-ban férjhez ment Rehberger Mártonhoz. Rehbergerék voltak Csornán talán a leggazdagabbak. Volt száz hold földjük, fakeskedésük, gabonakereskedésük [lásd: a földművelés szerepe]. Ott is két testvér volt, Rehberger Márton és Rehberger Sándor. Márton 1937-ben halt meg, Sándor Auschwitzban. Berger Margit és Rehberger Márton fia, Antal 1917-ben született, már nem emlékszem, hogy Győrben vagy Szombathelyen kereskedelmi érettségit szerzett, és utána kiküldték tanulni Franciaországba, Grenoble-ba. Ott kapott egy nagyon gyors lefolyású tuberkulózist, mindenféle szanatóriumokban volt, ennek következtében nem volt munkaszolgálatos, mert fölmentették. A végén otthon volt Csornán, és elvitték, ugyanúgy, mint bárki mást, előbb Sopron, aztán Auschwitz.

Édesapám nem sokat mesélt a gyerekkoráról. Legtöbbet a háborúról hallottam. Mert a családból szinte mindegyik férfi volt katona az első világháborúban, és szerencsére vissza is jöttek. Apám is négy évet szolgált, Klein Elemér is végig. (A nagyapa generációját és testvéreit már nem hívták be.) Amikor anyám testvérei vagy sógorai összejöttek, ott ültem, és hallgattam, mit mesélnek. Kovács Lajosról még újságcikk is jelent meg. Ő már a háború előtt hadnagy volt, és azonnal behívták az 1. honvéd gyalogezredbe. 1914 telén elfagyott a lába a Kárpátokban. Meggyógyult, de még mankóval vette el Ney Margitot „a hős hadnagy”, ahogy az újság írta. Az újságot nem láttam, csak mesélték. Németh Lajos (anyám sógora) meg azt mesélte, hogy ő hadifogságban volt Asztrahányban [*Oroszországi város a Volga torkolatában. – A szerk.]. Zollner Jenő (apám sógora), aki mérnök volt, egy katonai mosodának volt a főnöke. Szóval mindig a háborúról meséltek, nekik az volt a legfantasztikusabb élmény. Akkor voltak először külföldön. Apám volt az orosz fronton is, és az olasz fronton is szolgált. Ezenkívül még arról beszélgettek, hogy lesz-e háború, és hogy mi lesz. Azt, ami bekövetkezett, nem gondolták, mert ez lehetetlen volt.*

1897-ben készült el az a ház, ami a levelezőlapon látszik [huebe058.jpg]. Az egész palotasor, mert így hívták, a tizenkilencedik század utolsó évtizedében épült. Apám azt mesélte, hogy kisgyerekkorában még csizmában járt, mert akkora sár volt az utcán. Az elemi a csornai izraelita felekezeti elemi népiskolában végezte el 1902-re. Előtte sem héderbe nem járt, sem óvodába. (Én se jártam óvodába, tudomásom szerint nem is volt.) Elemi után négy évet járt ő is a győri m. királyi állami főreáliskolába, a negyedik osztályt az 1905/1906-os tanévben fejezte be [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák]. Ebből lett később a mai Révay Gimnázium, az állomás mellett. Ezután elkerült Budapestre, ahol elvégezte a Budapesti Kereskedelmi Akadémia felső kereskedelmi iskolájának alsó, középső és felső osztályát, és 1909-ben érettségi bizonyítványt kapott [lásd: kereskedelmi iskolák]. Akkor még csak három éves volt a felső kereskedelmi, később lett négy éves. Ez a kereskedelmi az Alkotmány utcában volt, ahol ma, azt hiszem, a Vendéglátóipari Főiskola van. Szóval ő is korán, tízéves korában elkerült otthonról, előbb Győrbe, aztán Budapestre. Győrben valami rokonnál lakott, de erről pontosabban nem tudok. Biztosan nem ingyen kapta a kosztot és kvártélyt, de mégis rokonoknál lakott. Pesten pedig Lázár bácsinál, a villamosellenőrnél lakott. Azt nem tudom, hogy milyen lakásban, erről nem mesélt. Arról mesélt, hogy minden vasárnap, amikor Lázár bácsi villamossal ment ellenőrizni, vitte magával, és apám azt mondta, hogy így nagyszerűen megismerte Budapestet. Amikor leérettségizett, akkor Budapesten kapott állást valami bankban. Ez addig tartott, amíg 1914 végén mint karpaszományos, be nem vonult katonának. Amikor többszörösen kitüntetett (nagyezüst, két Signum Laudis, Károly csapatkereszt) főhadnagyként leszerelt négy év után, nem lehetett visszamenni a bankba, mivel fölfordult a világ [lásd: Tanácsköztársaság; antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején; rendjelek. *Az alábbi kitüntetésekért járt mentesség az 1939: IV. tc. 2. §. 1-3. pontja szerint: (1) tűzharcos vagy hadifogoly, ha sebesült volt és legalább egyszer kitüntették; hadirokkant, ha legalább egyszer kitüntették. (2) ezüst vagy arany vitézségi érmes vagy kétszer kitüntették; apját arany vagy kétszer nagyezüst éremmel tüntették ki. (3) kardokkal ékesített, III. osztályú vagy magasabb vaskoronarend birtokosa (gyermekükre is kiterjedt). 1944-ben a feltételeket a következőképpen szigorították (1240/1944. M. E. A zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában, BK, 1944. március 31.): (1) legalább 75%-os hadirokkant. (2) arany vagy kétszer I. osztályú (nagy) ezüst vitézségi érmes. (3) ha főtiszt és kardokkal ékesített, III. osztályú vagy magasabb vaskoronarend birtokosa; ha törzstiszt és III. osztályúnál magasabb vaskoronarend birtokosa (itt a gyermekeket nem említik).* – A szerk.]. Akkor döntöttek úgy, hogy maradjon otthon, dolgozzon ott, és majd vegye át a boltot. Náthán akkor még messze nem vonult nyugalomba, még sokáig dolgozott. Ott dolgozott még Lipót és az egyik fia, a szintén a háborúból visszatért Miklós is. Elégé felfutott az üzlet, munka volt. A gabona volt a fő profil. A bolton és a házon kívül más nem volt, földjük se, mert apámnak mániája volt az is, hogy földet nem vesz. Meg volt győződve arról, hogy a zsidók kezében nem lehet föld, mert azt az akkori körülmények (óriási nagybirtokok kontra hárommillió földnélküli) között nem fogják tudni megtartani. Talán már akkor érezte a veszélyt.

A Csorna fő terén álló Berger ház egyemeletes volt. A földszinten csak boltok voltak és a bejárat. Akkora kapu, amin kocsi is befért volna, nem volt, csak személybejárat. Bent volt egy udvar, amit más házak tűzfalai vettek körbe, tehát nem volt hátsó bejárat. Az udvar sarkában volt egy budi és egy mosókonyha. A földszinten volt egy nagy bolthelyiség, a Berger Testvérek boltja. Ez tulajdonképpen egyetlen nagy helyiség volt, aminek az oldalán üvegfallal le volt választva egy kis iroda. Az utcai nagyjáton és kisjáton kívül volt még egy ajtaja, a házon belül a lépcsőházra. A nagy bolt mellett volt a sógorának, Zollner Jenőnek a rádióboltja, korábban pedig egy órásbolt, és

mellette még egy bolt, ami általában textileseknek volt kiadva. Az emeleten két egyforma lakás volt, egymás tükörképei. A lakás úgy nézett ki, hogy az utcára két nagy szoba, aztán volt egy kisebb szoba, volt egy nagy konyha, előszoba, vécé. Az építkezés során fürdőszoba nem épült. Hogy hol mosakodtak, fürödtek, azt nem tudom, mert én már csak arra emlékszem, amikor az egyik nagyszobából leválasztottak egy részt, és ott kialakítottak egy fürdőszobát. De hogy kiskoromban hogy volt, erre nem emlékszem. Valószínűleg a konyhában mosakodtak lavórban.

Az egyik lakásban a nagyszüleim laktak a még otthon lévő gyerekeikkel, a másikban Berger Lipót a családjával. Mert ez a ház kettőjüké volt, a Berger Testvéreké, Nátháné és Lipóté. Amikor apám húgai megházasodtak, akkor elköltöztek. És amikor apám 1924-ben megházasodott, ő is elköltözött.

Anyám és apám mindig is ismerték egymást, hiszen egymás melletti házban laktak. A Berger ház egyik oldalán a Takarékpénztár palotája volt, a másik oldalán a Kohn ház. Az ismeretséget az is erősítette, hogy anyám egyik bátyja, Kovács Jenő együtt volt katona apámmal. Együtt vonultak be, együtt voltak a tiszti iskolán, és ő is ugyanúgy főhadnagyként szerelt le ugyanabban a 76. soproni gyalogezredben, mint apám.

(Kohn Mór - anyai nagyapa)

Anyai nagyapám Kohn Mór 1860-ben született Galántán, és 1937-ben halt meg Csornán. Könyvkötőnek tanult, úgy került Csornára. Aztán vagy nem tudott ebből megélni, vagy más oka volt, de ruhakereskedő lett. Ebből szerezte azt a vagyont, amiből a Kohn házat is felépítette a Fő téren. Más vagyona nem is volt. Az első feleségétől, Neumann Jozefintől, aki Stomfán született 1861-ben, kilenc gyereke született [*Stomfa - nagyközség volt Pozsony vm.-ben, 1891-ben 3300, 1910-ben 3400 szlovák, német és magyar lakossal. - A szerk.*]. Neumann Jozefin 1903-ban meghalt. Akkor feleségül vette Neumann Júliát, akitől egy gyereke született. 1905-ben ez a második felesége is meghalt. A harmadik feleségétől, Fischer Herminától már nem született gyereke. Fischer Hermina 1944-ben Auschwitzban végezte.

A gyerekek sorban:

Kovács (Kohn) Lajos (1888–1948) 1905-ben magyarosította a nevét Kovácsra. Az érettségi után elvégezte az ún. Keleti Akadémiát [lásd: kereskedelmi iskolák] végzett, tisztviselő lett, utoljára egy cseh-német vegyipari gyár budapesti képviselőjének volt az igazgatója. Feleségül vette Ney Margitot, aki a híres énekes családból származott [*A híres énekes család - Ney Dávid (1842–1905) és Ney Bernát (1863–1938) testvérek voltak, és mindketten operaénekesek. Ugyancsak operaénekes lett Bernát 1905-ben született fia, akit testvéréről Dávidnak nevezett el, és aki 1945-ben mártírhálálta halt. Azt nem tudni, hogy Margit - akinek apja Budapest főváros fő állatorvosa volt - melyik szálon kapcsolódik a családhoz. - A szerk.*]. Ő is énekesnő volt, de abban a pillanatban, amikor férjhez ment, abba kellett hagynia ezt az akkor „borzasztónak” tekintett foglalkozást. Két lányuk volt. Az egyik Mariann (1919–1988), aki férjhez ment Keszei Pál kalapkereskedőhöz, és három gyereke volt. Mariann a kilencedik kerület tanácselnökeként ment nyugdíjba. A másik Éva (1921–1990), neki nem volt családja. A holokauszt alatt az egész család bujkált, de mindenki túlélte.

Kovács (Kohn) Béla (1891–1944) szabónak tanult, de végig az apja ruhaboltjában volt. Feleségül vette Herzfeld Ilonát, és született egy fiuk, János (1922–1993). János a feleségével, Biringer Annával 1946-ban kiment Izraelbe [akkor még: Palesztina], és ott született egy lányuk, de erről Berger Lipót leszármazottai kapcsán már beszéltem. Kovács Bélát 1944-ben Auschwitzba vitték, de nem ott halt meg, hanem valahol Németországban.

Kohn Jolán (1892–1944) férjhez ment Klein Elemérhez, aki fűszeres volt Csornán. Született két gyerekük, 1919-ben István, 1923-ban László. Az egész család Auschwitzban végezte, kivéve Lászlót, aki munkaszolgálatosként halt meg valahol.

Kovács (Kohn) Jenő (1894–1945) gabonakereskedő volt, pontosabban gabonatőzsde-ügynök, ma azt mondanák, hogy bróker, csak nem pénzben, hanem az árutőzsdén, gabonában. Feleségül vette Kellner Herminát, de nem volt gyerekük. Jenő bácsikám Pesten halt meg 1945-ben, már röviddel a felszabadulás után, mert súlyos cukorbeteg volt, és nem volt inzulin.

Kovács (Kohn) Pálnak (1895–1951) tudtommal nem volt külön foglalkozása, hanem szintén az apai boltban dolgozott. Ő aztán valóban mindent túlélte, amit túlélni lehetett. Végigharcolta az első világháborút mint 32 és feles tüzér, megsebesült, tizedesként szerelt le *[A 32 és feles tüzér a nehéztüzérségnél, 325 milliméteres lövegeknél szolgáló katona. A K.u.K. hadseregnél valószínűleg inkább a 30,5 cm (305 mm) űrméretű mozsarakról van szó. (A tévedésben talán a „Harminckettes baka vagyok” kezdetű katonanóta játszik szerepet.) – A szerk.]*. 1938-ban behívták, akkor még katonának. 1942 nyarán újból behívták, de már munkaszolgálatra és kivitték a Donhoz. A voronyezsi áttörés után onnan is visszajött, pedig még Dorosicsban is ott volt *[„A magukat tifuszosnak valló vagy valóban tifuszos munkaszolgálatosokat ezerszám irányították Dorosics kolhozfaluba, amely Kijevtől nyugatra feküdt. Itt egy hevenyészett karantén – »kórház« – működött, amely egy téглаépület néhány szobájából állt, s a legtöbb beteget nyitott pajtákban helyezték el. 1943. április 30-án, a zsidó húsvét utolsó napján a hatóságok úgy határoztak, hogy a járványt véglegesen leküzdik. Az egyik pajtát, benne körülbelül 800 munkaszolgálatossal, felgyújtották. Égő fáklyákként ugráltak ki a szerencsétlen betegek a lángoló épületből, ekkor a keretlegények géppuskából tüzet nyitottak rájuk. Tucatnyi sebesültnek sikerült elmenekülnie.” Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.]*. Ő is mesélte a történeteket. Utána elvitték Auschwitzba, onnan tovább, végül Dachaubá, és onnan is visszajött, amikor Dachau felszabadult. A felesége, Lőwy Erzsébet és Éva nevű lánya Auschwitzban végezte. Amikor hazajött, feleségül vette Berger Erzsébetet, akinek korábbi férje nem jött vissza. 1951-ben, ötvenhat évesen halt meg, Csornán.

Kohn Hedvig (1896–1944) férjhez ment Steiner István bőrkereskedőhöz. Férje és 1931-ben született András fia túlélte a holokausztot, ő nem. Pestről a nyilasok gyalogmenetben vitték Ausztria felé [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Steiner István kilencvenegy éves korában halt meg, Budapesten

Kovács (Kohn) Ernő (1898–1944) fogtechnikus volt, aggregény, és Pápán dolgozott a másik nagybátyámmal, a fogorvos doktor Kovács Sándorral. 1944-ben Auschwitzba került, és ott halt meg.

Kovács (Kohn) Sándor (1899–1944) fogorvos volt, ugyancsak aggregény, és Pápán praktizált. Mivel nem volt nő, nem vitték el Auschwitzba, hanem először Mosonmagyaróvárra került, ahol

összegyűjtötték a nőtlen orvosokat. Hogy miért, azt csak a jóisten tudja. Később mégis kivitték őket, de nem Auschwitzba, hanem Németországba, egy Lipcse melletti táborba. A visszatérők mesélték, hogy mindig mondogatta, ebben a világban nem óhajt élni. Ez sikerült is neki. Aki akkor ott nem akart élni, az nem is élte túl.

Kohn Aranka (1905–1944) férjhez ment Németh Lajos (1894–1944) fakereskedőhöz. Két gyerekük született, egy fiú (1929), aki ma is él, és egy lány (1931). A család minden tagja Auschwitzba került, és – a fiún kívül – ott is halt meg.

Szóval, amikor a szüleim összeházasodtak, a vasútállomás mellett volt egy bérház, ott vettek ki egy lakást. Itt nem sokáig laktak, beköltöztek a Kohn házba. Én már ott születtem. A Kohn ház is egyemeletes volt, de sarokház volt, nagyobb volt, mint a Berger ház, és az emeleten kívül a tetőtérben is ki volt alakítva egy lakás két szobával. A földszinten csak boltok voltak: Kohn nagypapa ruhaboltja, a Schwarz Herman-féle fűszerkereskedés, ez komoly nagy bolt volt, ha nem is akkora, mint ma egy ABC, és volt még két kis bolt, már nem tudom, milyen. Fent az egyik lakásban, ahol mi laktunk, volt egy nagyobb, ötször ötös szoba két ablakkal és egy kisebb, háromszor ötös egy ablakkal, volt konyha, spejz. A konyha nem volt nagy, nem fért el benne egy asztal, amit körül lehet ülni. Bent ettünk a szobában, még a reggelit is. A nagyszoba volt a nappali és étkező, a kisháló a hálószoba. Mi, gyerekek is ott aludtunk. A Kohn házban sem volt fürdőszoba, sőt a vécé is a gangon volt. Később apám építtetett egy fürdőszobát. A másik lakásban lakott a nagypapa. Ez négy szobás volt, konyha, spájz. Fürdőszoba ott is csak az 1930-as évek elején épült. Hogy a mienkben ki lakott előttünk, azt nem tudom. A manzárd szinten lévő lakásban egy ideig Kovács Pál lakott, aki később, 1929-ben nősült meg. Ez egy elég nagy lakrész volt, az egyik szobájában raktár volt, ahol a nagypapa tartotta a bort, almát meg ilyesmit. A padlás egy része megmaradt padlásnak, ami azért volt fontos, mert ott teregették ki a ruhát.

1931 körül eljöttünk a Kohn házból. Apám bérelt egy lakást a tér másik oldalán, és utána 1933-ban vett egy házat a Honvéd utcában. Most is megvan az a ház, ahol körülbelül csak egy évig laktunk. A Kohn házból valószínűleg azért költöztünk el, mert kicsi lett a már akkor két gyerek miatt. A bérelt lakás három szobás volt, a Honvéd utcai pedig háromszoba-hallos volt. Amikor 1935-ben meghalt a nagymama, beköltöztünk a Berger házba. Ugyanis nagyapám a lányához, Zollner Jenőnéhez költözött, akit apám úgy fizetett ki, hogy épített neki egy nagyon szép, háromszoba-hallos házat. És oda költözött a nagypapa. Kifizetni pedig azért kellett, mert nagyapa átadta az üzletet apámnak. Ezután a Berger Testvérek cég Berecz József cégnév alatt futott tovább 1944-ig. Amikor a Berger házba költöztünk, akkor a Honvéd utcai házat apám eladta, mert nem volt értelme tartani.

Édesanyám, Kohn Margit is Csornán született, 1902-ben. Ott járt ő is a zsidó elemibe, aztán polgári iskolát végzett Pozsonyban, mert akkor még nem volt Csornán polgári. Nem költözött oda, nem is ingázott, hanem úgynevezett magántanuló volt, és csak vizsgázni ment Pozsonyba. Hogy itthon ki tanította, azt nem tudom. A polgári iskola állami volt. Tizennégy és huszonkét éves kora között otthon volt, tudtommal szakmája nem volt. Lehet, hogy az apja ruhaboltjában segített. Aztán huszonkét évesen hozzáment apámhoz, és jött a két gyerek. Végig háztartásbeli volt, és emellett a boltban segített.

Gyerekkoromból, amíg Pápára nem kerültem, nem sok különleges dologra emlékszem. Olyanra nem, hogy a szüleim például játszottak volna velem. Az apám egyáltalán nem volt ilyen játékos

típus. Anyám inkább, ő szépen zongorázott. Vasárnaponként odaült a zongorához, és zongorázott. Emlékszem, azt a Mozart szonátát játszotta, amiben a Török induló van [K. 331, A-dúr szonáta. – A szerk.]. Vasárnap délutánonként az apám elment a kávéházba, ahol újságot olvasott, beszélgetett. Kártyázni nem szokott. Ez egy rendszeres dolog volt, hogy vasárnaponként elment a kávéházba. Hétköznapi nem. A kávéházi társaság vegyes volt, nem csak zsidók, akkor még nem lehetett érezni semmiféle kizártságot.

Szombatonként nem volt semmi. Templomba nem jártunk. Délelőtt nyitva volt a bolt, apám ült a boltban, valamit dolgozott, nem tudom, mit. A bolt kisajtaja volt nyitva, a nagyjátó nem. De szombaton kevés vevő jött. Amikor vásár volt, olyankor nagyon nagy volt a forgalom. A hetivásár szerdán volt, és hat vagy nyolc alkalommal volt az országos vásár. Különösen nyáron volt nagy a forgalom, amikor hozták szekéren a búzát, gabonát. Az állomáson volt egy raktárrész, amit bérelt. Emlékszem, úgy történt az üzlet, hogy a boltban megegyezett az eladóval, adott egy papírt, az illető a papírral és a gabonával kiment a raktárba. Kint a raktárban volt egy embere, az lemérte, amit hozott, ráírta a papírra, az eladó visszajött, és apám fizetett. De rögtön fizetett. Olyan nem volt, hogy átveszi a búzát, és majd fizet érte, mint ami manapság teljesen magától értetődő. Azt a szakképzettséget, amit a gabonakereskedés igényelt, megtanulta az édesapjától. Meg kellett különböztetni a gabonákat, hogy milyen minőségű, hogy a lucerna arankamentes vagy nem [Az „aranka” igen veszélyes gyomnövény, amely a tápanyagot a gazdanövényből szívja föl, arra rátekeredve. A gazdanövényt képes teljesen kipusztítani. – A szerk.], vagy milyen a búza hektolitersúlya. A sikértartalma nem volt érdekes, azzal nem foglalkoztak [A sikértartalmat – ettől függött a liszt számos fontos tulajdonsága, pl. a tészta nyújthatósága, rugalmassága –, a siker minőségét és mennyiségét műszeres lisztvizsgálatokkal bírálják el. – A szerk.], de hogy mekkora a hektolitersúlya, azzal igen. Ebből a nedvességére következtettek. Volt egy ilyen mérőműszer.

A hétköznapiak úgy néztek ki, hogy apám lement a boltba, édesanyám otthon volt, főzött. Volt cseléd is, aki a konyhában lakott. Volt egy kihajtható ágy, azon aludt. Nem változtak sűrűn a cselédek, elég hosszú ideig voltak. Amíg férjhez nem mentek. Az elsőt, aki az én dadám is volt, még a háború után is mindig megkerestem, ha Csornán jártam, annyira szerettem, és annyira rendes ember volt. A munkamegosztás a cseléd és anyám között olyan volt, hogy a nehéz munkákat a cseléd végezte. Tehát dagasztás, takarítás, mosás, de csak a kisebb mosás, mert nagymosásra jött egy külön néni. Sok évig csak az a néni járt, és ő jött vasalni is. Aztán volt még a fűtés, favágás és a tüzelő főlhordása. Volt egy kisebb meg egy nagy vaskályha, MARABU típusú, azt hiszem. Anyám is főzött és főként sütött. Minden pénteken elkészült a sólet, elvitték a templomudvarba a kemencéhez, szombaton pedig elhozta a cselédlány. Abban volt minden, libanyak, tojás, sóletkugli, ami a libanyakbőr megtöltve. A két nagyünnep, a Ros Hásáná és a Jam Kiper [Jom Kipur] előtt nagy sütés-főzés volt. És széderestére is. A húslevest macesszgombóccal most is „megkövetelem”. Sertéshús általában nem volt otthon, de nem volt semmi izgalom, ha valaki hozott kóstolót a disznótorról. Megettük. De anyám nem vett sertéshúst. A liba ment meg a tyúk. Csornán volt külön kóser hentes. A vágóhídon kiválaszthatta azt a marhát, amit ő akart, és úgy csinálta, ahogy ő akarta.

Édesanyám, amellet, hogy vezette a háztartást, foglalkozott a gyerekekkel, amíg kicsik voltunk. Mesélt, beszélgettünk. Arra már nem emlékszem, hogy miket mesélt. Arra sem emlékszem, hogy lett volna rendszeres esti mese. Fräulein nem volt. Vagy nem telt rá, vagy nem akarták, hogy legyen. Sok gyerek volt körülöttünk, a barátaim, az unokatestvérek, az unokatestvérek barátai, és

sokat játszottunk az udvaron. Óriási labdázások voltak. Mindenki kapott enni, egy zsíros kenyeret. Néha bizony disznózsíros kenyeret. Sok barátom volt, és sokat voltam azoknál is. Leggyakrabban egy Hegedűs András nevű fiúnál vagy a Schönberger lányoknál, akiknek az apja a téglagyáros volt Csornán. Volt egy nagyon szép ötszobás villájuk nagyon szép kerttel. Ezek mind zsidó gyerekek voltak, gazdagabb zsidó gyerekek. Mi is közéjük tartoztunk.

Családi nyaralások nemigen voltak. A szüleim gabonakereskedők voltak, és nyáron egy gabonakereskedő nem ment nyaralni. Olyan isten nem volt. Egyébként megtehették volna. Emlékeim szerint életükben egyszer voltak úgy nyaralni, hogy ketten elmentek Lillafüredre. De nem nyáron. Én, ha jól emlékszem, az 1930-as években kétszer is nyaraltam Budán ilyen nyaraltatóknál. Magánemberek vállaltak gyereknyaraltatást, és olyan húsz-harmincas csoportok voltak. Meg is van az a ház a Hűvösvölgyi úton. A szüleim befizettek, és ott voltam négy hetet. Az egyik esetben az unokatestvéreimmel együtt voltunk a Testvérhegyen. Onnan mentünk át gyalog a csillaghegyi strandra, és ott úszómester tanított úszni. Belelógatott egy rúdon a vízbe. Ott kezdtem tulajdonképpen úszni tanulni. Sőt, Sopronban is voltam ilyen nyaraltatáson. Ez mind elemista koromban. De igazán jól úszni Pápán tanultam meg, gimnazista koromban.

A húgommal nem nagyon volt kapcsolatom. Jóval fiatalabb volt, és én korán el is kerültem otthonról. Arra emlékszem, hogy amikor nagyon kicsi volt, akkor rettenetesen sokat sírt. Szerettem, de tizennyolc éves korom előttig nem sok közünk volt egymáshoz.

Elemibe a csornai zsidó elemibe jártam. Jó tanuló voltam: dicséretes, dicséretes, kitűnő. A szüleimnek egyáltalán nem kellett segíteniük a tanulásban. A gimnáziumban is végig vastag betűs voltam [A Pápai Szent Benedek-rendi Katolikus Szent Mór Gimnázium évente kiadott évkönyve közli az osztálynévsorokat, és ebben a kitűnő rendűek vastag betűvel vannak szedve. – A szerk.]. Sőt, én korrepetáltam később másokat, és ezzel egy kis pénzt kerestem. Otthon se nyelvet, se zenét nem tanultam. Pedig volt otthon pianínó, és édesanyám lány korában tanult zongorázni. Volt Csornán a premontrei prépostságnak egy karnagya [Csornán kb. 1180-ban alapították a premontrei prépostságot. – A szerk.], és ő zongoratanár is volt. Valamikor 1924 és 1928 között a volt tanítványai összefogtak, hogy megünnepeljék negyvenéves zenetanári jubileumát. Gyűjtést indítottak, és felhívást tettek közzé, amelyben többek között ez volt olvasható: *„Kedves társaink! Úgy tervezzük, hogy a jövő év húsvét hétfőjén Szupper Alfrédot ünnepelni fogjuk. De velünk ünnepli Csorna egész közönsége is, mert nincs még egy olyan közéleti férfi soraiban, akit jobban becsülne és szeretne, mint őt. Ennek a társadalomnak szava el fog jutni a legmagasabb egyházi és polgári körökhöz, hogy hangot adjon azon általános óhajnak, hogy Szupper Alfréd 40 éves jubileuma alkalmából részesítessék a megérdemelt világi és pápai kitüntetésben. Megilleti ősz mesterünket a külső dekorum, de megilleti a mi hálánk is azért a fáradtságot nem ismerő kitartásért, amellyel lelkünket egykor fogékonnyá tette a zene szépségeinek és finomságainak számára.”* Az ünnepelést előkészítő bizottság névsorában ott található anyám és két nagynéném neve: Kohn Aranka, Zollner Jenőné (Berger Ilona), Rehberger Mártonné (Berger Margit). Az időpontot azért teszem 1924 és 1928 közé, mert anyám már férjezett néven szerepel, Aranka nagynéném pedig még lánynevén. Szóval anyám zongorázott, de érdekes módon, engem nem hajszoltak bele.

A családban kizárólag magyarul beszéltek, de a nagyszülők jól tudtak németül. Jiddisül senki sem tudott. Abban az időben még mindenki tudott németül. Anyám is tudott németül, apám is tudott

németül. Az iskolában is tanult, otthon is hallotta, és a katonaságnál is kellett neki németül tudnia, hiszen tiszt lett egy úgynevezett közös ezredben. A németet és a franciát a gimnáziumban kezdtem. A gimnáziumi évek alatt volt egy-két különórám egy öreg bácsinál németből is, franciából is, de nem állandóan. Zenét később sem tanultam, viszont nagyon szerettem. De erre csak a pápai nagybátyáimnál került sor. Nagyon jó lemezgyűjteményük volt, ott szerettem meg a klasszikus zenét. Otthon nem volt különösképpen zenehallgatás. A rádióban néha hallgattunk zenét, de hangverseny arrafelé nem volt, és nem emlékszem, hogy hangversenyre elmentünk volna egy nagyobb városba. Pápán már jártam hangversenyre.

A szülői házban egyetlen újságra fizettek elő, „Az Újság”-ra [*„Az Újság” 1903-ban indult, főszerkesztője (1919-ig) Gajári Ödön volt. A Tanácsköztársaság alatt, 1919 májusában betiltották, és csak ősszel indult újra. 1925-ben a belügyminiszter ismét betiltotta „Az Újság”-ot, és néhány hét szünet után ekkor indult újra „Újság” címmel. A munkatársak között volt Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Kozma Andor, később Móricz Zsigmond is. 1944 márciusában szűnt meg. – A szerk.*]. Kohnéknál pedig a „Pesti Napló”-ra emlékszem [lásd: az EST-konzern lapjai]. Otthon körülbelül kétszáz könyv lehetett, regénysorozatok, a Magyar Remekírók sorozat [*Ezzel a címmel először Heckenast Gusztáv (1811–1878) indított ugyan könyvsorozatot, itt azonban föltehetően a Franklin Társulat 1902 és 1907 között megjelent, 55 kötetes könyvsorozatáról van szó. – A szerk.*] Anyám nagyon jól értesült volt irodalmi téren. Tudta, hogy ki kicsoda, olvasta a kortárs irodalmat is, Márait például. Volt világirodalom is, Feuchtwanger, aztán az akkori bestsellerek, Vicky Baum meg ilyenek [*Vicky Baum (1888–1960) – osztrák író, több regényét is megfilmesítették (1930-tól Hollywoodban élt), igen olvasott bestseller író volt. – A szerk.*]. A Jóкаи sorozatot és a Mikszáth sorozatot a pápai nagybátyám vetette meg velem, ezeket végig is olvastam, meg is szerettem őket, aztán ezek a könyvek hazakerültek Csornára.

Arra, hogy egy pápai egyházi gimnáziumba mentem, úgy került sor, hogy Pápán két gimnázium volt, a református kollégium és a Szent Benedek-rendi Katolikus Szent Mór Gimnázium. A nagybátyám, doktor Kovács Sándor fogorvos és a másik nagybátyám, a fogtechnikus Kovács Ernő ott élt Pápán. Apám és anyám nagyon jó viszonyban volt velük, ezért kerültem Pápára, ami ugyanolyan közel volt, mint Győr, de Győrben nem volt ilyen rokon, Pápán viszont volt. Nem önáluk laktam, mert ők agglagények voltak, hanem kosztos diák voltam, valahova be voltam adva, pénzért természetesen. Hogy miért pont a katolikus gimnáziumba kerültem, annak az a magyarázata, hogy a nagybátyám a pápai katolikus keresztény középosztállyal volt jóban. Odajártak hozzá mint fogorvoshoz. Egyébként egy végtelen kellemes ember volt. Ennek következtében – úgy gondolták a szüleim – könnyebben el tudta intézni, hogy odakerüljek. De különben is úgy gondolta, hogy ez a jobbik gimnázium, és az apámnak is az volt a meggyőződése, hogy ő inkább a papokhoz ad, mert azok csakis a tanítással foglalkoznak, nincs családjuk. A nagybátyám elment az igazgatóhoz, mondta, hogy van egy unokaöccse, jó tanuló, felvenné-e. Természetesen, felvett. Én abszolúte nem bántam meg, hogy ide jártam, mert nem éreztem semmit amiatt, hogy zsidó vagyok. Egyébként egyedül voltam zsidó abban az osztályban, de volt még egy görög katolikus és egy református osztálytársam is. A tandíj mindenkinek hatvanöt pengő volt, függetlenül attól, hogy milyen felekezetű. Voltak néhányan, akik kaptak engedményt szociális és tanulmányi alapon. De ha szociális indoka nem volt, akkor még a kitűnőnek sem adtak.

Bennem semmi idegenkedés nem volt, hogy egy katolikus iskolába kerülök. Egy szóval sem mondták soha, hogy legyek katolikus. Tőlem ugyanúgy megkövetelték, hogy péntek este elmenjek

a zsinagógába, mint ahogy a többiektől megkövetelték, hogy vasárnap elmenjenek a templomba. Írást kellett hozni, hogy ott voltam. Hittanra is kellett járnom, nem lehetett lógni, arról is papírt kellett hoznom, hogy voltam a zsidó hittanon. Amikor nekik hittanórájuk volt, ha akartam, bent ültem, ha akartam, kimentem. Én meg bent ültem, mert mi a fenét csináljak kint a folyosón. Úgyhogy ebből a vallásból is többet tudok, mint egyes katolikusok. Még első osztályos koromban elkezdtek zsidózni, hát milyenek a gyerekek, és ezt meghallotta az osztályfőnök. Óriási ribilliót csapott, hogy ha ő még egyszer meghall ilyesmit... egy bencés diák ilyet nem csinál. Aztán ez abbamaradt. Nem volt semmi. Ez volt az első és a gettóig az utolsó olyan atrocitás, hogy gyakorlatilag éreztem az antiszemitizmust. Amikor elvileg már sárga karszalaggal kellett volna leventébe menni, akkor a tornatanár, mert ő volt a leventeoktató, azt mondta, Bandi, te itthon maradsz, nem kell kivonulnod [lásd: Levente-mozgalom]. Menj be a szertárba, és csinálj valamit. Még azt sem engedte, hogy megszégyenítsenek. A zsidótörvényekkel párhuzamosan rohamosan romló közhangulatból itt a gimnáziumban nem éreztem semmit.

Az osztálytársaim nem kollégisták voltak, Pápán laktak, vagy bejárók voltak. Az osztály szociális összetétele vegyes volt. Volt néhány komoly vagyonnal rendelkező család, kevés középosztálybeli, és sokkal több alacsony rétegből származó gyerek. Ahogy nézem az osztálynévsort: vasutas, útkaparó, tanító, földműves, gyári munkás, kórházigazgató, földműves, gyári munkás, tanító, detektív, földbérlet, csendőr, földműves, földműves, vasutas, napszámos, földműves, tisztviselő.

A gimnáziumi évek alatt megvolt a baráti köröm az osztályból, és megvolt a baráti köröm a zsidók között, ami a hittanon alakult ki. Hittanra a zsidó elemi egyik tantermébe jártunk egy Widder Salamon nevű hitközségi alkalmazotthoz, egy héten egyszer. Voltunk néhányan a bencésektől, de a református kollégiumba több zsidó járt, és olyan két évfolyamonként voltak a hittancsoportok. Az első négy évben többen voltunk, mert akkor a polgárisok is jöttek, a második négy évben kevesebben, mert akkor már csak a gimnazisták voltak. Szóval itt kialakult egy társaság, akikkel lakásokon találkoztunk, lányoknál. Beszélgettünk, moziba jártunk.

Arra, hogy a koszt-kvartély mennyibe került, nem emlékszem, csak arra, hogy folyton emelkedett. Érthető, mert ahogy a háború haladt, minden mindig drágább lett. Valami kis zsebpénzt kaptam otthonról, de én nem nagyon költöttem semmire. Arra sem emlékszem, hogy mennyit kaptam. Néha vettem könyvet, moziba mentem, de édességre nem költöttem semmit. Soha nem voltam költekező. Kölcsön sem kértem soha, erre nem vetemedtem. De tőlem sem kértek kölcsön. Olyan nem volt, hogy valamit nagyon meg akartam volna venni, és nem tudtam. Ha én valamit nagyon akartam, és az értelmes volt, akkor arra adtak pénzt, de ez alig fordult elő.

A nyolc év alatt, amíg Pápán voltam, rendszeresen jártam a nagybácsikhoz, majdnem minden nap. Amikor vége volt a tanításnak, akkor fölmentem. Nem messze laktam tőlük. Főleg a fogtechnikussal beszélgettem sokat. Ott ültem a fogtechnikai műhelyben, és beszélgettünk. Politikáról, zenéről, irodalomról meg mindenről. A fogorvos nagybátyám nyolctól tizenkettőig és kettőtől hatig a rendelőben dolgozott. Oda olyankor nem mehettem be. Elvittek magukkal különböző helyekre látogatóba. Délután hat óra után elmentek valakihez, és elég gyakran engem is elvittek. Kirándulni nem jártunk. Hétvégén általában nem velük voltam. Nem tudom, mit csináltak hétvégén. Az egyiknek volt Pápán is barátnője, a Sanyi bátyámnak meg valahol Pápa és Budapest között volt barátnője. De ez nem volt nyilvános. Aztán náluk hallgattam klasszikus lemezeket. A szellemi fejlődésem a Pápán töltött nyolc év alatt inkább nekik köszönhető, mint az apámnak. Az

édesapám, megítélésem szerint egy nagyon okos ember volt, egy praktikus ember, főként csak az üzlettel foglalkozott. Állandóan jöttek hozzá különböző emberek tanácsot kérni adóügyekben. Ő ilyenben volt nagy. Nem volt egy szellemileg magasröptű értelmiségi, de egy rendkívül értelmes, tájékozott és rendes ember volt. Tagja volt a megyei törvényhatóságnak. Egy alispáni jelentésben olvasható, hogy „Sopron vármegye képviselőtestületének tagja Berecz József kereskedő, Csorna, mint a kereskedelmi és iparkamara kereskedő kiküldötte”. Hogy mikor kezdődött, azt nem tudom, de hogy meddig, azt igen: a harmadik zsidótörvényig [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Sopron vármegye 1942. évi alispáni jelentésében olvasható: „Berecz József kereskedő, csornai lakosnak érdekképviselő címen a kereskedelmi és iparkamara kiküldöttjeként viselt th. bizottsági tagságát az igazoló választmány az 1941. évi XIX. t. c. alapján jogerősen megszüntnek nyilvánította.” Községi képviselő is volt, azt hiszem, virilista alapon. A csornai képviselősége hamarabb szűnt meg. Arról, hogy mit csinált Csornán vagy a megyében, nem hallottam semmit. Csak azt tudtam, hogy jár Sopronba [*megyeszékhely*], sokszor elvitt engem is. Volt ott egy bolt, valami régi katonatársáé volt, oda bementünk, és én ott vártam meg őt, amíg tartott az ülés. Már nem emlékszem, milyen bolt volt. Ott ültem, nézegettem, figyeltem az embereket. Vagy kimentem az utcára, nézegettem a várost, aztán visszamentem.

A gimnázium alatt hat évig egy padban ültem egy sváb gyerekekkel. A legjobb barátom volt. Olyannyira, hogy amikor 1945-ben hazatértem, augusztusban biciklin elmentem Pápára megkeresni. Egy nővére élt Pápán, annál lakott, sokat tanultunk ott együtt. Elmentem a nővéréhez, és megkérdeztem, hogy mi van az öccsével. Megvan-e? Hiszen mindenki szerteszét volt, katona, munkaszolgálatos, levante. Jaj, nagyon nagy baj van – mondta –, mert Pestről visszatérve egy karácsony körüli vonatozásnál rettenetesen megfázott, az izületei odavannak, fekszik, szinte megbénult. Otthon van, Nagytevelen [*Nagytevel – kisközség volt Veszprém vm.-ben, 1941-ben 900 lakossal. – A szerk.*]. Az olyan húsz kilométer Pápától, elmentem hozzá. Meg voltak döbbenve, hogy ilyet tettem. Ez a fiú és a család sem volt volksbundista, sőt, nagyon vallásosak voltak. Érdekes, hogy öten voltak testvérek, és a többi fiútestvére pap lett.

A tanárok közül emberileg a legtöbbet az osztályfőnökömtől, Orbán Dezsőtől tanultam. Ő a második négy évben volt az osztályfőnök. A másik egy Temesi Alfréd nevű civil pedagógus, aki a franciatanár volt. A háború után Budapesten a Fővárosi Művelődési Osztály vezetője lett, aztán tíz évig Madagaszkáron volt egyetemi tanár [*Temesi Alfréd (1911–1978) – pedagógus, iskolaigazgató, pedagógiai kutató. A pécsi tudományegyetemen végzett és doktorált (1933), közben ösztöndíjasként Strasbourgban és Párizsban tanult. 1933-tól tanársegéd a pécsi egyetem francia tanszékén, 1936-tól a győri, majd a pápai bencés gimnázium tanára. A Fővárosi Tanács oktatási osztályát vezette (1952–56), a Rákóczi Gimnázium (1956–59), majd az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Iskolájának igazgatója volt (1960–66). Az UNESCO megbízásából a madagaszkári Tananarive-i Tanárképző Főiskola tanulmányi igazgatója volt (1966–68), majd a malgas kormány főtanácsadója (1969–72). – A szerk.*]. Kiváló ember volt. És érdekes módon nagyon szerettem a tornatanárt. Jó, hogy állandóan kiabált, de értékelte, hogy ha valaki valamit nem is tudott megcsinálni, de akarta. Az neki tisztességes ember volt. Én meg mindig akartam, és bizonyos dolgokat meg is tudtam csinálni, de nem voltam egy nagy tornász. Úsztam, de nem versenyszerűen. Később, amikor egyetemista voltam, akkor rengeteget eveztem.

A gimnáziumban a tanításon kívül voltak különböző körök, önképzőkör, azon én is részt vettem. Volt néha ilyen természettudományos jellegű pályázat, azon is részt vettem. Ezek nem országosak

voltak, hanem csak iskolaiak. Ez ilyen tanulmányi versenyszerűség volt. Nem volt kötelező. Általában jól szerepeltem, egyszer nyertem is. Már akkor arra gondoltam, hogy vagy orvos, vagy mérnök leszek. Az, hogy inkább reál beállítottságú vagyok, viszonylag hamar kiderült. Amikor el kellett dönteni, hogy orvos legyek vagy mérnök, akkor egyértelműen arról volt szó, hogy legyek fogorvos, mert akkor majd átveszem a nagybátyám pápai praxisát. Hát így is indult volna minden, de akkor már szó sem lehetett arról, hogy bekerülhessek az orvosi karra [Az 1939:IV. tc., a második zsidótörvény („A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”) visszaállította a felsőoktatási intézményekben a *numerus clausus*-t, a 6%-os arányt csak a műegyetemen emelve fel 12%-ra. – A szerk.]. 1943-at írtunk.

Viszont egy hónappal a rendes felvételi időszak után mégis bekerültem a Pécsi Egyetem jogi karára. Valószínűleg az apám különböző régi, első világháborús katonai ismerősei és parancsnokai segítségével. Segíthetett az is, hogy tagja volt a megyei törvényhatóságnak. Emlékszem, engem akkor az egyik volt főispán vitt le Pécsre. Jóban volt ezekkel az emberekkel. Végül is Sopron megyei volt, katona volt egy soproni gyalogezredben, ott is megismerkedett egy csomó emberrel, akik aztán lettek valakik. Így lettem két héttel vagy egy hónappal később főlvéve a jogi karra, mondván, hogy a következő évben, amikor már bent vagyok a jogi karon, könnyebb lesz átíratkozni az orvosira. Érdekes módon legalább három vagy négy zsidó gyerek volt ugyanakkor a jogi karra felvéve, nyilván hasonló protekciós úton.

Miután 1943-ban leérettségiztem, úgy gondoltuk, hogy addig is, amíg egyetemre nem megyek, valamit kell csinálni. Ha nem vesznek fel, legyek fogtechnikus. Szeptemberben elkezdtem, egy hónapot csináltam, és akkor felvettek a jogi karra. Rendesen jártam 1944. március tizenkilencedikéig, az első féléből le is vizsgáztam. Március 20-án, látva a helyzetet [lásd: Magyarország német megszállása], felültem a vonatra, és hazautaztam. Úgy gondoltam, hogy meg kell beszélni, hogy most mi lesz. És legyünk együtt. Szerencsére nem Budapesten keresztül jöttem, hanem volt egy olyan közvetlen vonat, hogy Pécs–Szombathely, aztán tovább Szombathely–Csorna. Aki Pesten keresztül jött, azt már a Kelenföldi pályaudvarnál lekapcsolták, elvitték, azt hiszem, Gödöllőre, és azok elsőnek kerültek ki Auschwitzba [Minden bizonnyal Kistarcsáról van szó. Innen, a kistarcsai internálótáborból indult az első deportálóvonat 1944. április 28-án Auschwitzba, mintegy 1800 emberrel. A deportáltak között voltak azok is, akiket a német megszállás napján és a következő napokban a pályaudvarokon és Budapest utcáin vett őrizetbe és szállított Kistarcsára a magyar rendőrség. – A szerk.].

Otthon semmi dolgom nem volt, valamit kellett csinálni, elmentem téglagyári munkásnak. Ezt csináltam két vagy három hónapig. Áprilistól kellett hordani a sárga csillagot [lásd: sárga csillag Magyarországon], de továbbra is a házukban laktunk. Gettó csak május vége felé lett. A templom körüli részt jelölték ki, de nem volt körülkerítve. Kijárási tilalom volt, mert az egy országos rendelet volt, de ezt nem nagyon vették komolyan. Nem tudok róla, hogy bárkit megbüntettek volna. Apám az ott is kötelezően megalakítandó Zsidó Tanács tagja lett. Aztán jött az utasítás, hogy 1944. június tizenharmadikán minden tizennyolc és negyvennyolc év közötti, még otthon lévő zsidó férfi jelenjen meg a templomudvar egy helyiségében, mert sorozni fognak. Aznap megjelent egy őrnagy két katonával. Mindenkit bevett. Volt egy teljesen idióta, visszamaradott gyerek, ezt látva, apám odament az őrnagyhoz, és mondta, őrnagy úr, hát látja, hogy ez a gyerek milyen állapotban van. Azt mondta, uram, ezt bízsa rám. A magyar hadsereg ekkor már azzal foglalkozott, hogy akit lehet, még itthon tartson [lásd a 'munkaszolgálat' szócikk utolsó előtti bekezdését az 1944. március 19.

és 1944. október 15. közötti időszakról]. Aznap már nem mehettünk haza, a templomban töltöttük az éjszakát, és másnap reggel a két katona kikísért az állomásra, marhavagonba tettek, de nem hetvenünket, hanem teljesen normális módon, és elvittek Kőszegre, az úgynevezett Honvédlaktanyába, ami az akkori III. hadtest munkaszolgálatosainak a bevonulási központja volt.

Mivel tizenkilenc éves voltam, már várható volt, hogy hamarosan elvisznek munkaszolgálatra. A sorozás után mindenkinek el kellett hozatnia a ruháját, amiben majd menni fog. Akkorra már minden elő volt készítve, kenyérzsák, hátizsák, erős kabát. Nekem egy birgerli csizmám volt, abban voltam végig. A birgerli csizma olyan, hogy alul – egy magas szárú cipő magasságában – fűzős, felül nem [A *Bilgeri osztrák ezredes után elnevezett puha szárú, fűzős csizma neve: bilgeri.* – A szerk.]. Az volt a szerencsém, hogy az oroszoknak nem kellett a birgerli csizma. Minden komolyabb csizmát és bakancsot elvettek, de a birgerli nem kellett nekik. Amikor novemberben, a munkaszolgálat utolsó idejében Pakson egy katonai raktárt rakodtunk, és már minden felfordulóban volt, nagyszerű utász csizmákat találtunk. Volt aki felvette, nem is szóltak már akkor érte. Az oroszoknak az első dolga az volt, hogy csizmát le, és helyette odaadta az elnyűtt bakancsát. De a birgerli csizma nem kellett. Szóval Kőszegre vittek minket, és itt voltunk, ha jól emlékszem, június ötödikéig. Ott bevagoníroztak három századot Erdély felé. A három századot úgy hívták, hogy 103/303, 103/304, 103/305. A 103/303-ast lekapcsolták Érmihályfalván, a 103/304-est lekapcsolták Zsibón, a 103/305-ös pedig elment Bethlenig. Én a 103/304-esben voltam. Abban voltak a csornaiak, pápaiak, de voltak ezenkívül mindenfelől, szombathelyiek, veszprémiek stb. Volt azonban egy olyan szakasz is, ami gyakorlatilag csak ortodoxokból állt. A keret behívott volt első világháborús katonákból állt. Olyan századparancsnokunk volt, vitéz Csanaki Mihály, akinek a nevét soha nem fogom elfelejteni, mert nála rendesebb ember nemigen volt. Úgy bánt velünk, mint szabályos katonákkal. Olyanokat engedélyezett, hogy szombaton az ortodox szakasz úgy vonult ki, hogy nem vitt ki szerszámot. Megengedte, hogy külön kondérban főzzenek maguknak. Az se volt abszolút kóser, de azért úgy érezték, hogy jobban hasonlít. Amikor jöttek például csendőrök, hogy motozni akarnak, kirúgta őket, és kiabált velük, hogy itt én parancsolok, és nem lesz motozás. Tudomásom szerint a háború után nem is vonták felelősségre, sőt bíróság előtt sem állt, nem is lett volna miért. Továbbra is tanító maradt Pápán.

A beosztottja, a szolgálatvezető, Kugler József törzsőrmester, egy őrségi parasztember, az is olyan rendes volt, hogy a háború után a hazakerült zalaiak vettek neki egy tehenet. Előfordult, hogy Kugler József törzsőrmester szólt, hogy megy haza szabadságra, gyerekek, ha pénzt akartok, én elhozom. Tudnivaló, hogy a törvény szerint nem is szabadott volna pénzt tartanunk. Az apám még Sopronból megírta levélben, hogy doktor Kozma Antal ügyvédnél letett pénzt, és ha kell, onnan kaphatok. Megmondtam neki, mindenki más is megadta neki, hogy kihez menjen, elment mindenkihez, elhozta a pénzt, és oda is adta mindenkinek. Szóval ez egy ilyen század volt.

Zsibón a vasútállomást építettük. Nem az épületet, hanem a vasútállomás vágányrendszerét. Először egy mellékvágányt, ami onnan valami gyárhoz vezetett egy másik faluba, utána a régi rámpát bontottuk, és újat kellett volna építeni, de azt befejezni már nem volt idő. Nappal mindig elkezdtünk dolgozni, akkor jött a légiriadó, be az erdőbe, és ott eltelt az idő. Aztán már a román átállás után [lásd: Románia kiugrása a háborúból] elvittek minket a Zsibó-Dés-Apahida-Kolozsvár útvonalon Nagyváradra. Ott voltunk a nagyvárad-velencei állomáson [*Váradvelence (Velenta) városrész vasúti állomásáról van szó*] több hétig, már nem emlékszem pontosan, meddig, talán a tordai áttörésig [1944. augusztus-szeptember fordulóján a Déli-Kárpátok hegyi átjáróinak birtoklása

minden harcoló fél számára létfontosságúvá vált. A német hadseregnek a visszavonuláshoz égető szüksége lett volna ezekre a hegyi átjárókra is, ezért a magyar honvédség megkísérelte lezárni őket. 1944. augusztus 25-26-án a magyar minisztertanács határozatot hozott a támadás megindításáról, és szeptember 5-én a 2. magyar hadsereg átlépte a román határt Tordánál. Csak annyit tudtak azonban elérni, hogy egy hónapon át megakadályozták az egyesült szovjet-román seregek áttörését Magyarország belső területei felé. – A szerk.]. Vagonokban laktunk, és akkor mindig azt csinálták, ha légitámadás jött, akkor kitolattak minket [1944. augusztus 30. és szeptember 6. között bombázták Nagyváradot. – A szerk.]. Ez tartott szeptember végéig. Akkor vonatra raktak, és a vonat a szó szoros értelmében mendegélt, és a végén elérkeztünk Szajolba [Szajol nagyközség (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) vasúti csomópont volt, itt ágazott el a Budapest-aradi vasútvonalból a debreceni és a hódmezővásárhelyi vonal. – A szerk.].

Törökszentmiklós és Szajol között a nyílt pályára kitologatva laktunk a vagonokban, és október nyolcadikán már lehetett látni az oroszokat. A század ekkor széjjelszakadt, és az volt a nagy szerencsénk, hogy Csanaki Mihály nem volt éppen ott, szabadságon volt otthon. Mert neki az volt a mániája, hogy gyerekek, én hazaviszlek benneteket. Szerencsére ez így nem történhetett meg, mert ha hazajöttünk volna, én is Bergen-Belsenben végezhettem volna. A keret, ahogy meglátta az oroszokat, mindenestül eltűnt. És akkor mi is elkezdtünk menni. A Tiszánál a vasúti hídhöz értünk. Menjünk át? Mert a közúti hídig még jócskán kellett menni. Én a lebombázott vasúti hídon, a talpfákon mászkáljak át a Tiszán? Én nem megyek, inkább elmegyek a közúti hídhöz. A század nagy része, akik átmentek a talpfákon, túl hamar kerültek Pestre, onnan Bergen-Belsenbe. Maradtunk vagy negyvenen, pénzért rábeszélünk egy ugyancsak az alakulatától elszakadt őrzetűt (mert a debreceni csata után a hadsereg teljesen szétesett [Debrecen volt a színhelye a második világháborúban az egyik legsúlyosabb magyarországi összecsapásnak: az 1944. október 9. és 20. között, a 2. és 4. Ukrán Front és a német „Dél” Hadseregcsoporthoz tartozó egységei között lezajlott páncéloscsatának, amelynek során Debrecen október 19-én elesett. – A szerk.]), aki szintén haza akart menni, és azt mondtuk, legyen ő a keret, ő vezessen minket. Valakit kellett ugyanis szerezni, hogy élelmezést kapjunk. Ezzel az egyfős „kerettel” mentünk gyűjtőtől gyűjtőre. Gyűjtötték a rendes katonákat is és a munkaszolgálatosokat is, hiszen mindenki szaladt, mint az őrült. Elértünk egy Monor [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.] körüli gyűjtőtáborba, onnan továbbmentünk Rákoskeresztúrra. Rákoskeresztúron betettek egy iskolaépületbe. Ez volt október tizennegyedikén. És akkor jött október tizenötödike [lásd: Horthy-proklamáció]. Aznap reggel még kivittek minket Rákoshegyre, a repülőtér mellé dolgozni, és amikor jöttünk visszafelé, mondták, hogy vége a háborúnak, az utcán a lakosság kiabált, hogy vegyük le a karszalagot. Hát nem lett vége. Utána vittek minket tovább dél felé Soroksár – Dunaharaszti–Dunaegyháza, de nem csak minket, hanem a katonák ezreit. Dunaegyháza [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.] után átvittek a Duna másik oldalára, ott elmentünk Paksig [Tolna vm.], még mindig az őrzetűnk „keretlegénységével”, aki szintén ilyen módon próbált dekkolni. Ő volt a keret, ő vételezett, általa lettünk állományba véve. Pakson egy katonai raktárban rakodtunk. Hihetetlen mennyiségű hajtókaposztó volt a raktárban, azt raktuk a hajóba, meg bakancsokat, csizmákat. Azt mesélték, hogy az a hajó, ami mindezt Németország felé vitte, aknára futott és elsüllyedt. Paksról még továbbmentünk egy Németkér nevű faluba [Tolna vm.], és ott szabadultunk föl december harmadikán, hajnalban. Pontosabban hadifoglyok lettünk. Az őrzetűnk is kivetkőzött, és beállt közénk. (Haza is jutott.) Akkor meg azt kívántuk, hogy vigyenek át minket a Duna másik oldalára, mert oda talán már nem tudnak visszajönni a németek. Át is vittek az ugyancsak Németkéren visszamaradt, tovább harcolni nem kívánó rengeteg katonával együtt. Betettek egy uszályba, átvittek a Dunán, és elkerültünk Dunapatajra [Pest-Pilis-

Solt-Kiskun vm.]. Innen Kalocsán [*Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.*] keresztül elindultunk Bajára [*Bács-Bodrog vm.*], hogy visznek a hadifogolytáborba. Megérkeztünk Bajára, és akkor azt mondták, hogy visszavisznek minket a Dunántúlra. Elindultunk dél felé, elmentünk egészen Nagybaracskáig [*Bács-Bodrog vm.*], ott meggondolták magukat, és visszavittek Bajára. Ott megálltunk a hadifogolytábor előtt. Kiderült, hogy már nincs hely a hadifogolytáborban, azt mondták, hogy menjünk a fenébe. Mi nem tudtuk, hogy ez mit jelent, nem tudtuk, hogy ez jelenti a szabadulást. Mert később kiderült, hogy aki bent volt a hadifogolytáborban, az ment tovább Temesvár, Focșani, majd az orosz légerek felé [*Focșani – város volt Moldvában (Románia), óriási hadifogolytáborral. – A szerk.*]. Szóval ilyen szerencsések voltunk. Mit csináljunk? Bementünk a bajai rendőrségre, amire ki volt írva, hogy Vörös Őrség. Mondtuk, hogy nem tudunk hol aludni. Mondták, hogy az alagsorban vannak üres szobák, menjünk be. Bementünk. Ez 1944. december tizedike körül volt, akkor már csak körülbelül tízen voltunk, a többségünk csornai. Azt terveztük, hogy másnap reggel elindulunk. Ám még előtte jöttek az oroszok, hogy kicsi robot [lásd: málenkij robot]. Nem kellett nekik az utcára kimenni embereket fogdosni, ott voltunk mi. Elvittek egy Máriakönyve nevű búcsújáró helyre, ami Bajától egy kicsit délebbre van, ott kellett lőszert rakodnunk [*Máriakönyve – Baja külterülete*]. Adtak enni, másnap este visszavittek. Azt mondtam, hogy akkor holnap reggel hatkor kell indulnunk, hogy ne vigyenek el még egyszer. Másnap már reggel hatkor ott voltak. Elvittek dolgozni, utána megint visszavittek. Azt mondtam a többieknek, hogy akár jöttök, akár nem, én éjjel egy órákor elindulok haza. Elindultunk. Kijárási tilalom ide vagy oda, egy lélekkel nem találkoztunk. Elmentünk a következő falu széléig, és ott kértünk bebocsátást házakba. Nagyon rendesen fogadtak, adtak enni és szállást. Másnap ugyanezt megtettük egy másik faluban, és minden nap mentünk egy falunyit, de sohasem az országúton, mert ott elcsíptek volna. Akkor már tudtuk, mert láttuk útközben, hogyha megszöktek ketten, akkor az orosz bement egy házba, kihozott két embert, és megvolt a létszám. Így december közepéig eljutottunk szép lassan Kiskunhalasig [*Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.*]. Ott már voltak visszatérők, szintén munkaszolgálatból. Betelepedtünk egy elmenekült család házába, ahol a gondnok otthon volt, és odavett minket, hogy minél több férfi legyen, ha jönnek az oroszok, mégiscsak férfiak legyenek ott. Ott voltunk vagy három hónapig. Onnan jöttünk Budapestre áprilisban egy olyan rémes, ablaktalan vonattal, ami már bement a Keleti pályaudvarban a csarnokba. Kiszálltunk a csornai bajtársakkal. Én már voltam Pesten többször, tehát tudtam, mi hol van, és láttam, hogy elől az üveges kijáratnál zöld sapkások mozognak. Ez a zöld sapka volt az orosz belügyi rendőrség határőrségi alakulatainak jellemző sapkája. Ez így nem lesz jó, gondoltam, akkor már ismertük a dörgést. Mondtam a többieknek, hogy amikor odaérünk a bakhoz, akkor gyertek utánam, ne kérdezzetek semmit, keresztülmegyünk az éttermen, ha nyitva van. Korábban már voltam abban az étteremben. Az orosz kiabált utánunk valamit, én visszakiabáltam, hogy „resztoran”. Megvonta a vállát, hagyott minket. Átmentünk az éttermen, és kimentünk az érkezési oldalon. Még ott is állt egy orosz, de az már nem volt belügyes. Elkérte a polgári személyi lapunkat, látta, hogy a „Volt-e katona” rovatban nincs beírás, elengedett minket. Hová menjek? A Nyár utcában laknak Steiner Istvánék, a Keleti pályaudvartól nincs messze, hát odamegyek. Voltam már náluk többször, tudtam, merre van a Nyár utca, elgyalogoltam. Fölmentem, és ott voltak. Gyakorlatilag az összes rokon, aki még élt, ott volt. Ott voltak Lajos nagybátyámék (Kovács Lajos, a felesége, Ney Margit, a lányaik Kovács Mariann és Kovács Éva), akik azelőtt Budán laktak, onnan kidobták őket, mert Beregffy Károly vezérezredes, a nyilas hadügyminiszter költözött a lakásukba. Egy négyszobás, gyönyörű lakás volt a Krisztina körút 141-ben. A ház ma is megvan. Kiderült, hogy Steiner István is megvan, a feleségét, Hédi nénimet (Kohn Hedvig) azonban gyalogmenetben elindították Bécs felé valamikor [lásd: halálmenetek

Hegyeshalomba], és nem lehet tudni, hogy mi történt vele. Soha többé nem jelentkezett. A fia, András is megvolt, megvan ma is, nyugalmazott villamosmérnök. Akkor ott volt véletlenül az a házaspár is, Szelestey Gyula és a felesége, akiknél aztán [Kovács] Éva végig lakott. Akkor derült ki, hogy [Kovács] Jenő nagybátyám meghalt, mert nem volt inzulin, de a felesége megvan. Akkor éppen nem volt ott.

Két napig voltam Pesten. Valahogy haza kellett menni Csornára. Akkor már Bécsben voltak az oroszok. Ez április közepén volt, és március végén szabadult fel Csorna. Átgyalogoltunk a Ferenc József hídon [*ma: Szabadság híd*]. Az tulajdonképpen használható volt, csak berogyva a Dunába, és fából ácsoltak valamit a közepére, hogy gyalogosan át lehessen rajta menni. Csak Kelenföldről indulhatott a vonat, mert az összekötő vasúti hidat is felrobbantották. Kimentünk a Kelenföldi pályaudvarra, kérdeztük, hogy mikor megy a vonat. Miféle vonat? Vonat hol megy, hol nem megy, senki nem tudja, hogy mi van, de közönséges vonat egyáltalán nem megy, csak orosz katonavonatok. És általában azok is Székesfehérvár felé mennek, nem Győr felé. Győr felé általában egy ilyen katonavonat szokott menni. Egyszer csak azt mondták, hogy itt van egy vonat Győr felé. Ágyúkat szállított. Megrohanták az emberek. Az oroszok kiabáltak, hogy nem szabad felszállni, de legalább ötszáz ember felszállt. Az oroszok olyan nagyon nem törődtek vele. A mozdonyon elől a kazán és a lámpák között volt egy kis ülőke, oda ültem fel. Ott ültem Budaörsig, aztán azt mondtam, hogy mégiscsak felmászok valamelyik pőrekocsira, ahol az ágyúk vannak. A vonat néha megállt, de nem állomás volt, csak azért állt meg, mert nem tudott tovább menni. Jött egy ellenvonat. Vagy csak megállt, hogy miért, azt a jóisten tudja. Ilyenkor az oroszok mindig lezavarták az embereket. Leszálltunk, és amikor indult a vonat, gyorsan fölugrottunk. Azt azért nem csinálták, hogy a mozgó vonatról lelöktek volna. Éjszaka értünk Győrbe, éjfél környékén. De nem ment be a vonat a pályaudvarra, a Győr-Ipartelep rendezőn állt meg. Kiderült, hogy Csornára nem megy semmi, mert minden átereszt föl van robbantva. Hát akkor nincs mit tenni, gyakorlottak voltunk a gyaloglásban, akkor menjünk gyalog. Harminc kilométer. Na, de kijárási tilalom van. Nem baj, akkor is elindulunk. Nem találkoztunk egyetlen oroszral sem. Délben megérkeztünk Csornára. Még nem volt otthon senki. Mi voltunk az elsők, ez a bizonyos nyolc csornai, akik együtt voltunk a munkaszolgálatban, és még Pesten megbeszéltük, hogy mikor találkozunk, és együtt megyünk tovább.

Szóval hazaértünk, és elmentünk ahhoz egyetlen valakihez, aki úgynevezett árja párja volt. A férje Papp László, egy keresztény úr, egy vaskereskedő volt, és a feleségét nem vitték el, mert árja volt a párja [*Árja párja – az 1939. évi IV. törvénycikk értelmében zsidónak kellett tekinteni azokat a személyeket, akik a törvény hatályba lépésekor vagy korábban az izraelita felekezet tagjai voltak, továbbá azokat, akiknek vagy az egyik szülője, vagy két nagyszülője zsidó volt. Az így meghatározott személyek közül nem lehetett zsidónak tekinteni azt, aki a törvény értelmében zsidónak nem tekintendő személlyel 1939. január 1. előtt kötött házasságot, ha az ebből a házasságból született vagy születendő gyermekei közül egyiket sem kell a második zsidótörvény szerint zsidónak tekinteni (vagyis sem a gyermekek, sem szüleik, sem legalább három nagyszülőjük sem a törvény hatályba lépésekor, sem korábban nem voltak az izraelita felekezet tagjai).* – A szerk.]. Papp Lászlóval nagyon jóban voltunk azelőtt is, leveleztünk is vele a munkaszolgálatból. Ez a Papp Laci bácsi mindent megtett, amit lehetett. Ő hozatta haza például Neumann doktort. Neumann doktor egy fogalom volt. Háziorvos volt Csornán, egy egészen különleges ember. Miután agglegény volt, nem vitték el. Ezeket összegyűjtötték valahol, azt

hiszem, Magyaróváron, és együtt volt Sanyi bátyámmal, aki szintén agglegény volt. Aztán Neumann doktor augusztusban még Magyaróvárrott meghalt, ő hozatta haza, és temettette el a csornai zsidó temetőben 1944 augusztusában [A zsidók eltávolítása miatt előállt súlyos szakemberhiány miatt a deportálások irányítói elrendelték a nőtlen (és gyermektelen özvegy vagy elvált) zsidó orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek és mérnökök mentesítését a gyűjtőtáborba szállítás alól. Őket munkaszolgálatosként vették igénybe, és az adott hadtest székhelyére vitték. (Mosonmagyaróvár nem volt ilyen, egy csornai orvost elméletileg Szombathelyre kellett volna szállítani.) A gyakorlatban a deportálások főkolomposainak (pl. Endre Lászlónak) törekvése szerint a mentesítendőik közül is elszállítottak sokakat vagy mindenkit, különösen az északkeleti országrészben (VIII-X. csendőrkerület, Kassa, Kolozsvár, ill. Marosvásárhely központtal), ahol a gettó és gyűjtőtábor fázisa nem különült el. – A szerk.].

Laci bácsiék ebédet adtak, aztán elmentem a Berger házba. A lakás nem volt teljesen üres, voltak mindenféle bútorok, de nem csak az eredetiek. Úgy emlékszem, hogy volt valami fekvőhely is. Találtam egy nagy zongorát, amiről tudtam, hogy nem a miénk. Kiderült, hogy amikor az oroszok már a Balatonnál voltak, Csornának negyvenezer lakosa volt. Oda menekültek civilek és katonák, és a mi lakásunkban is laktak. Ennek ellenére egy csomó dolgot megtaláltam. Fényképeket, iratokat. Az a keresztény házaspár, akik a mellettünk lévő lakásban laktak, megvoltak. Nagyon rendesek voltak. Beköltöztem. Ruháim nem maradt. A munkaszolgálatos ruhámban voltam. Egy bársony bricseszadrágban jártam még két hétig, és a birgerli csizmában.

Szeptemberig Csornán éltem. Nyitottam egy boltot a Berger ház kisebbik bolthelyiségében, Zollner Jenő volt rádióboltja helyén. Árultam cipőpasztát és mindenfélét. Kéthetente felmentem Pestre, ott bevásároltam, hazahoztam és árusítottam. Valami pénzem volt, mert elkértem az ügyvédtől. Akkor még nem volt, vagy legalábbis csak kismértékű volt az infláció [lásd: millpengős korszak].

A lakásban Rehberger Lászlóval laktam, azzal a nagyon jó barátommal, akivel együtt voltam munkaszolgálatos. Ő Rehberger Márton [apai nagynéni férje volt] Sándor nevű testvérének volt a fia. Két évvel idősebb volt, mint én, és végig együtt voltunk. Aztán ő is felkerült Pestre, orvostanhallgató lett.

Közben júniusban hazajött édesanyám. A hazajövelete után egyszer elmondta nagyjából, hogy mi volt, és soha többé nem beszélt semmiről. Mintha kitörölte volna az életéből, ami vele történt. Édesapám már túl volt azon a koron, a negyvennyolc éves korhatáron, hogy munkaszolgálatra hívták volna be [Lásd: a 'munkaszolgálat (musz)' szócikkben az 1944. március 19-ével kezdődő időszakra vonatkozó bekezdést. – A szerk.]. 1944 nyarán édesanyámmal s a húgommal először bekerültek a csornai gettóba, ahova a csornai járáshoz tartozó falvakból is behozták az embereket. 1944. június huszonegyedikén összegyűjtötték őket a Fő téren, délután a csendőrök gyalogmenetben az állomásra kísérték őket. Hogy ezt a lakosság, hogyan ítélte meg, arra jellemző, hogy a visszatértek elbeszélései szerint az állomásra vezető útvonalon egyetlen ember nem volt látható, egyes helyeken a boltok rolói is le voltak húzva. A Fő tér egyik erkélyén nevetgélve tanyázó és örvendező néhány szélsőjobboldali beállítottságáról ismert személyen kívül senki nem óhajtotta látni a szomorú, meggyalázott menetet. Az állomáson azután hetvenöt-hetvenöt személyt egy-egy tehervagonba raktak, és körülbelül négyszáz embert Sárvarra, háromszázötvenet Sopronba szállították. A családom Sopronba került. Itt egy félig kész, padló és ablak nélküli épületbe [Az Evangélikus Tanítóképző Intézet félig elkészült kollégiumi épülete volt. – A szerk.]

szállásolták el őket, ahol az egyik, régen megkeresztelkedett családanya fiával együtt mindjárt öngyilkos is lett. Sopronból 1944. július másodikán indult el a deportálóvonat Auschwitzba, ahova július 5-én érkeztek meg [*Braham szerint Sopronból is, Sárvárról is 1944. július 7-én indult a deportáltakat szállító vonat (a könyv Hatodik Függeléke szerint a 3077-es, ill. 2204-es számú vonat) (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.]. Apám és a húgom ott pusztult el. Anyám később mesélte, hogy fogta a húgom kezét a rámpán, amikor kiszálltak a vagonból, és kiabálták, hogy tizenöt éven aluliak balra vagy jobbra, már nem tudom, és a gyerek értette, hogy mit mondanak, kiszakította magát az anyám kezéből, és átment arra az oldalra. Aztán ment a gázkamrába. De ezt akkor ott még senki sem tudta. És aki egyszer már odaállt, azt nem engedték vissza.*

Anyám elég hamar elkerült Auschwitzból Ravensbrückbe, és valahol Berlin mellett egy lőszergyárban dolgozott végig. Csak a lágerben voltak SS-ek, a gyárban nem, ott munkavezetők voltak. Az ő munkavezetője egy nagyon rendes ember volt, elég sokszor adott neki ennivalót, meg beszélgettek is. Mesélt neki magáról és a gyerekeiről. Ott nem volt az a szigorú felügyelet, mint ami egy lágerben. Úgy hívták, hogy Otto Krüger, egy idősebb ember volt. Nem katona volt, hanem munkás. Anyám soha nem beszélt arról, hogy mi volt a táborban, csak a gyárról beszélt. Amikor az oroszok közeledtek, akkor elindították, és hajtották őket fölfelé, Hamburg felé. De a végén utolérték őket az oroszok, és egy Stolpe nevű községben szabadították föl őket. Óriási kerülővel jött haza, valahogy Varsón, majd Lembergen keresztül, egészen lehetetlen útvonalon, de egész hamar [*Stolpe néven számos település van Németországban: lehet, hogy a lengyel-német határon fekvő Szczecin melletti Stolpéről van szó, de Brandenburg tartományban még két másik ilyen nevű település is van, és Mecklenburgban is van néhány Stolpe. – A szerk.]. Júniusban ért haza, megvan a levelezőlap, amiben Pestről értesítenek [huebe041.jpg].*

1945. szeptember vége felé anyám kapott egy levelet Krüger-től, hogy borzasztó világ van ott náluk, kéri, hogy küldjön neki valami ennivalót. És az anyám küldött, és Krüger meg is kapta. Amikor először voltam Kelet-Németországban, meg is kerestem Krüger-t Berlinben. Mondtam, hogy honnan jöttem, erre rögtön mondta, maga a Manna (ez volt anyám mindenki által használt beceneve) fia. Ennyire ismerte a családi viszonyokat. Nagyon jól fogadtak. Beszélgettem vele a háborúról. Azt mondta: mit tudunk csinálni? Minket ugyanúgy figyeltek. Nem volt ez a Krüger baloldali, csak egyszerűen ember volt. Mindig mondogatta, „Nem minden német volt ám olyan”. Édesanyám nem találkozott vele, ő soha többé nem ment Németországba. Persze akkoriban nem is volt olyan egyszerű menni, még Kelet-Németországba sem.

Szeptemberben felmentem Pestre, és elkezdtem utánanézni, hogyha vegyész akarok lenni, akkor hová kell mennem. A Műegyetemre, természetesen. Elmentem a dékáni hivatalba, mert tanulmányi osztály még nem volt. Adtak valamilyen űrlapot, mondták, adjam be, aztán vagy fölvesznek, vagy nem. A gimnáziumi indexemet és az érettségi bizonyítványomat vittem. Megvolt, mert annak idején az iratokat a mellettünk lévő lakásban lévő keresztény házaspárnak adtuk oda, és ők meg is őrizték. A Műegyetemen azt mondták, hogy három nap múlva menjek vissza, ki lesz írva, hogy kit vettek fel. Kiderült, hogy nem vettek föl. A Műegyetem vegyész épülete akkor úgy össze-vissza volt löve, hogy összesen csak húsz elsőéves hallgatót vettek fel. Pesten többen összejöttünk, és találkoztam egy barátommal, aki annak idején szintén joghallgató volt Pécsen, ugyanúgy, ahogy én. Őt a keszthelyi premontrei gimnázium igazgatója ajánlotta annak idején, de ő sem akart jogász lenni. Ő mondta, hogy a Múzeum körúton is van vegyészet. Jó, gondoltam, ha oda

fölvesznek, legfeljebb később átmegyek a Műegyetemre. A Múzeum körúton lévő Pázmány Péter Tudományegyetemre szó nélkül fölvettek vegyészhallgatónak. Akkor TTK még nem volt, csak bölcsészkar, jogi kar, orvosi kar és teológia. A természettudomány a bölcsészkaron belül volt, de nem csak tanári szakok voltak. Volt például vegyészet, de diplomát mint olyat nem adtak, hanem doktorandusznak kellett lenni, és utána doktor XY lehetett az ember. Aztán 1946-ban Gróh Gyula és a többi professzor elintézte, hogy lehessen okleveles vegyészként, okleveles fizikusként és okleveles matematikusként végezni [*Gróh Gyula (1886–1952) – kémikus, 1917 és 1934 között az Állatorvosi Egyetemen tanszékvezető, 1934–1935-ben a Budapesti Műegyetemen, 1935-től 1950-ig a tudományegyetemen egyetemi tanár. 1925-től az MTA levelező, 1936-tól rendes tagja. 1949-ben megfosztották akadémiai tagságától, egyetemi katedrájától és kutatási lehetőségeitől. 1989-ben – posztumusz – rehabilitálták. (Magyar Nagylexikon). – A szerk.*]. Addig nem létezett ilyen, mert matematikus vagy kémikus is csak tanárként lehetett, és aztán lehetett doktor. A TTK sem úgy keletkezett, hogy egyszerre lett természettudományi kar. Először két külön kar volt: matematika-fizika-kémia és biológia-geológia. Később egyesítették. A vegyészokleveletem még a bölcsészkar dékán írta alá, aki akkor éppen egy vegyészprof volt.

Tehát 1945 őszén elkezdtem az egyetemet. Anyám akkor már otthon volt, és ő folytatta a boltot, amit én kezdtem. Kaptam tőle minden hónapban egy dollárt, és ez elég volt arra, hogy megvegyem a villamosbérletet. A DEGOB-nál (Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) ebédeltem térítés nélkül. Ez az Erzsébet Nőiskola épületében volt, az Ajtósi Dürer soron, a vakok intézete mellett. De először nem ott laktam, hanem egy rokonnál, Lajos nagybátyám feleségének valami rokonánál, a Népszínház utcában, albérletben. Azt az anyám fizette valamilyen módon, már nem emlékszem, hogyan. Aztán, miután a többiek is ott voltak a DEGOB diákszálláson, én is odamentem, mert az nem került semmibe. És ott adtak enni is. Egy nagy tanteremben körülbelül tizenketten laktunk, mindenkinek volt egy ágya. Megszoktuk már, hiszen itt mindenki vagy munkaszolgálatos volt, vagy lágerben volt. Egyébként mai szemmel borzalmas állapotok voltak. Annyi volt a poloska, hogy májusban, mikor már jó meleg volt, kivittük az ágyat az udvarra, és inkább ott aludtunk. Aztán átkerültünk a Zoltán utcai diákokthozba, amit szintén a DEGOB tartott fenn. Ott már normálisabb állapotok voltak, hárman-négyen voltunk egy szobában. Ott is adtak enni. Ott laktam másfél, két évig. Utána hárman elmentünk egy kis lakásba a Vay Ádám utcába – ez a Népszínház utca és a Köztársaság tér között egy kis utca. Annak az udvari részében volt egy kis lakás, a tulajdonos azt mondta, menjünk oda, ingyen lakhatunk, csak ne legyen üres. Volt egy kis szoba és egy konyha, a vécé a gangon. Egyébként jól elvoltunk hárman, ez a bizonyos Rehberger Laci és még egy harmadik fiú, aki szintén ugyanabban a században volt, mint mi, csak más szakaszban, őt úgy hívták, hogy Roth István, később Rátkai lett, szintén orvostanhallgató volt. Kiváló sebész lett, azóta már meghalt.

Közben, 1948-ban anyám vett nekem a Mártírok útja 25-ben egy öröklakást a csornai örökségekből. Akkor oda költöztem. Jellemző, hogy akkor még hirdették, hogy vegyen telefont, vezesse be a telefont. Bevezettettem. Aztán amikor 1960-ban átköltöztünk a Lövház utcába, és át akartuk vinni ezt a telefont, azt mondták, hogy lehetetlen. Hosszú ideig nem is volt ott telefonunk. A Mártírok útjai lakás olyan negyven-negyvenöt négyzetméter lehetett, volt egy szoba, alköv, hall, konyha, fürdőszoba. Egy egyedülálló vagy két ember simán elfért benne. Amikor megnősültem, a feleségemet is ide hoztam, 1951-ben.

A csornai örökség egy másik része úgy jött össze, hogy a Berger házat elvették, amikor államosították a lakásokat [lásd: államosítások Magyarországon]. Anyám maradhatott a lakásban bérlelőként. Aztán 1956 után a jogtalanul elvett lakásokat vissza lehetett igényelni. Volt a Zollner ház, amit én örököltem, és amit szintén elvettek, és akkor ezt a házat visszaigényelhattuk. És akkor anyámék 1958-60 körül beköltöztek ott a Zollner házba, ami egy háromszoba-hallos ház volt. A felében egy határőr őrnagy lakott, a másik felében ők. Akkor Csornán nagy határőrség volt. Emlékszem, hogy amikor még 1956 előtt utaztam haza, már Komáromban fölszálltak, és kérdezték, hová megyek. Csorna még nem volt határsáv, de egy kilométerrel odébb már igen. Mutattam, hogy Csornán születtem, és az édesanyám ott lakik. Akkor mehettem. Nem szedtek le a vonatról.

Anyám végig vitte tovább az üzletet, mert az egyszemélyeseket nem államosították [lásd: államosítás Magyarországon]. A végén ez a kis bolt átalakult kézimunka-rövidáru bolttá, amihez anyám jobban értett. Anyám csodálatosan hímezett és horgolt. Ült a moziban, és ott is járt a keze, horgolt. 1948-ban újból férjhez ment egy Dux György nevű úrhoz, akinek a szakmája könyvelő volt, és az OTP-nél dolgozott, Csornán. Aztán 1964 végén felköltözött hozzánk a férjével a Lövház utcába, és 1965 elején meghalt. Úgy volt, hogy keresünk egy nagy lakást, amiben együtt élhetünk, de közben meghalt, elvitte a harmadik infarktus. A kis ravensbrücki kirándulás megtette a hatását. A férje ott maradt velünk pár hónapig, amíg újra meg nem nősült.

A Lövház utcai lakás úgy lett, hogy 1955-ben eladtuk a Mártírok utcai lakást, a feleségem szülei is eladták a lakásukat, és a kettőből vettünk egy lakást a Lövház utca 32-ben. A lakás egy nagy, ötemeletes ház félemeletén volt, volt benne három szoba, egy előszoba, egy cselédszoba, fürdőszoba, konyha, spejz. Ide költöztünk az apósommal és az anyósommal, és akkor már meglévő első gyerekünkkel. A második már itt született, és ide költözött anyám ideiglenesen a férjével, mert úgy volt, hogy ennek az árából és a csornai ház árából veszünk egy nagyobb lakást, és a csornai házat már eladták. A szobák úgy voltak elosztva, hogy volt egy az Illés házaspárnak, volt egy középső szoba, ami közös volt, de a gyerekek ott aludtak, volt nekünk egy szobánk, és a cselédszobában lakott addig a pár hónapig anyám a férjével. Abszolút jól kijöttünk, semmiféle súrlódás nem volt, sem az apósomékkal, sem az anyámékkal, sem öközöttük.

Még 1965-ben, nem sokkal anyám halála után sikerült venni egy harmadik emeleti lakást a Hattyú utcában, ahol ma a benzinkút van. Ez száz négyzetméter fölötti volt, hatalmas nagy szobákkal, három szoba, cselédszoba, egy nagy konyha, egy nagy előszoba, fürdőszoba, spejz. A házban volt lift.

1966 nyarán lakást kaptunk Miskolcon, ahol 1963-ban teljes állású tanszékvezető lettem. 1960 és 1963 között a műszaki egyetem meghívott előadójaként ugyanis hetenként kettő-négy napot voltam Miskolcon, a többit Budapesten. 1966 augusztusától 1970 őszéig csak az anyósom lakott a Hattyú utcai lakásban, mert közben apósom is meghalt. Amikor fel-fel kellett járogatnom hivatalos ügyekben Budapestre (1965 és 1968 között a kohómérnöki kar dékánja is voltam a miskolci egyetemen, és sokszor kellett feljönnöm Pestre), ilyenkor én is itt laktam, nem kellett szállodára szorulnom. 1970 őszétől a lányom is felkerült Pestre, mert felvették a közgazdasági egyetemre, és ott lakott ő is a nagymamával. A fiam Miskolcon maradt, mert ő ott végezte el a kohómérnöki szakot.

Később eladtuk a Hattyú utcai lakást, és vettük ezt a kis rózsadombi lakást. Egypár évig itt élt még az anyósom is, de az utolsó években Alzheimer-kóros lett, és levittük magunkhoz Miskolcra. Akkor

a lányom, 1973-tól a férjével együtt maradt ebben a lakásban, és én is használtam, ha Pestre kellett jönnöm. Rengetegszer kellett feljönnöm, ilyenkor nem szállodába mentem.

Visszatérve az egyetemre: 1949-ben végeztem az egyetemen, ami akkor még csak négy éves volt, és bent tartottak először gyakornoknak, majd egy év múlva tanársegédnek. Még diákkoromban az volt az elképzelésem, hogy olyan helyre megyek vegyésznek, ami nem vegyészeti gyár, de kell egy vegyész. Ahol meg tudom mutatni, hogy mit tudok. Mert ha elmegyek a Chinoinba, ott van még kétszáz vegyész, ott nem tudok kitörni [*Chinoin – 1913-ban alapított gyógyszergyár, amely a változó történelmi és politikai körülmények között mindig sikeres volt. 1991-ben a privatizáció során a francia Sanofi-Aventis vette meg, jelenleg Chinoin/Sanofi-Aventis néven működik. – A szerk.*]. De negyedéves korunkban, amikor már megvolt a fizikai kémia vizsga, és már csak a fizikai kémiai laboratórium volt hátra, Erdey-Grúz behívatott öt embert, akiket alkalmasnak látott arra, hogy demonstrátorok legyenek [*Erdey-Grúz Tibor (1902–1976) – kémikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1934-ben a budapesti tudományegyetemen magántanárrá habilitálták. 1938-ban gyógyszerészi oklevelet nyert. 1946-tól intézeti tanár, 1949-től az akkor létesült fizikai kémiai és radiológiai intézet tanszékvezető egyetemi tanára, 1950-ben a természettudományi kar dékánja lett. 1952 és 1956 között előbb felsőoktatási, majd oktatásügyi miniszter volt. A Magyar Tudományos Akadémián előbb osztálytitkár, majd főtitkár, és 1970-től haláláig elnök. – A szerk.*]. Ez óriási megtiszteltetés volt. Akkor még egy büdös vasat nem fizettek ezért. Így lettem demonstrátor, de eleinte őrült kellemetlen volt, mert nekem kellett a saját évfolyamom felének demonstrátorkodni a gyakorlaton. De nagyon sokat tanultunk, jóval többet, mintha csak közönséges diákok lettünk volna. Ez történt negyedéves korunkban, és akkor fordult elő először az egyetem életében, hogy 1949. február-márciusban a prof elintézett egy ilyen félállásnak megfelelő fizetést a demonstrátoroknak. Amikor végeztünk, ez az öt ember ott maradt a fizikai kémia tanszéken, mert akkor kezdődött az egyetemeken a gyors létszámnövelés. A diákoknál is és a tanszékeken is. Először gyakornokok lettünk, és egy évig gyakornokként havi kilencszáz forint fizetést kaptam. 1950-ben kineveztek tanársegédnek.

Akkor a barátaimmal vettünk három kajakot. Egy-egy kajak kettőnké volt, saját tulajdon. Már nem emlékszem, hogy kitől és mennyiért vettük, de lehetett venni. Arra emlékszem, hogy egyáltalán nem jelentett megterhelést. A kilencszáz forintos fizetés akkor egy rettenetesen nagy összeg volt. Még ma is úgy érzem, hogy akkor volt a legtöbb pénzem. A Római-parton béreltünk helyet egy csónakházban. Nevetségesen alacsony volt a bérleti díj. Nyáron minden vasárnap kajakozni mentünk. Nagy szigetkerüléseket csináltunk, megkerültük a Szentendrei-szigetet. Egyszer lementünk egészen Mohácsig, és onnan jöttünk vissza a kofahajóval. A kofahajó valahol a Nagyvásártelepnél kötött ki, és onnan még vissza fel kellett evezni a Római-partra. Rettentő nehéz volt, ott a legszűkebb a Duna, rettentő nagy sodor volt. Alig tudtunk felmenni, különösen a legszűkebb résznél, amikor az Erzsébet híd még a vízbe lógott, és csak egy bizonyos vonalon lehetett menni. Rengeteget mentünk, már a menyasszonyom, sőt akkor már amikor a feleségem volt, akkor is. Amikor lett gyerek, akkor abbamaradt.

1951 elején behívtak a pártbizottságra, hogy ki akarnak küldeni aspiránsnak. Mondtam, az isten szerelmére, most nősültem, nem akarok menni sehova. Akkor már tudtuk, hogy jön a gyerek. Jó, majd meglátjuk, mondták. Aztán nem történt semmi. Októberben behívtak, és közölték: „Holnap fölmegy az Oleg Kosevoj kollégiumba, ott felveszi, amit kap, ruhát, kabátot stb. Most kitölti ezt az útlevélkérő lapot, hoz azonnal egy útlevélképet, és október végén utazik.” 1951-ben nem lehetett

azt mondani, hogy nem megyek, amikor óriási megtiszteltetés volt, ha valaki kimehetett a Szovjetunióba. A lányom decemberben született, amikor már kint voltam. Féléves korában láttam először.

Már 1945-ben beléptem a pártba, de aztán nem csináltam semmit. Ez még Kiskunhalason történt. Már mondtam, hogy ott dekkoltam három hónapig, nehogy az oroszok elvigyenek hidat építeni Szegedre vagy más munkára. Márciusban, amikor közeledett a Pészah, én voltam a pászkasütő. Ezzel kerestem egy kis pénzt. Emlékeztem rá, hogyan csinálták Csornán a maceszt, és Kiskunhalason volt valami kemence. Arra már nem emlékszem, hogy egy pékség volt-e, vagy a kiskunhalasi hitközség pászkasütődéje volt. Mert Csornán volt a hitközségnek pászkasütő kemencéje. Egyébként nem csináltam semmit Kiskunhalason. Az utcára se nagyon mentünk ki, nehogy elkapjanak kicsi robotra, amiről akkor már tudtuk, hogy nagyon hosszú is lehet. Sokat beszélgettünk, és az volt a vélemény, hogy jobb, ha belépünk valamelyik pártba. Megvallom őszintén, én a szocdem pártba akartam belépni [lásd: Magyarországi Szociáldemokrata Párt], de Rehberger Laci azt mondta, ne hülyéskedj, az oroszok kommunisták, oda kell belépni. Jó, legyen. Beléptem. 1945-től 1951-ig nem csináltam semmit. Akkor jöttek rá, hogy párttag vagyok, és akkor kezdtek beszervezni, hogy tessék jönni gyűlésre stb. 1956-ig voltam párttag. 1956-ban nem csináltam semmit [lásd: 1956-os forradalom], a feleségem nem engedett el sehova, de nem is nagyon akartam menni. Érthető, mert már volt egy ötéves lányom és egy egyéves fiam, aki éppen az ominózus november negyedikén, a legnagyobb ágyúzáskor kezdett el önállóan járni a földszinti, óvóhelynek titulált, lakókkal agyonzsúfolt házmesterlakásban. Novemberben, mint ahogy szinte mindenki, mi is gondolkogtunk rajta, hogy elmegyünk, de mivel sem nekem nem volt általam is ismert nyugati rokonom, sem a feleségemnek, semmiképpen sem akartunk két kisgyerekekkel nekivágni a teljes ismeretlennek. Ráadásul az édesanyám – akivel telefonon beszélünk – is itthon akart maradni. A pártba 1956 után nem léptem vissza, pedig nyúztak. Jöttek a többiek, akik már beléptek, hogy lépjek be. Mondtam, hogy én ilyen helyre, ahol nem lehetek a magam ura, még egyszer nem lépek be.

Szóval 1951 végén kikerültem Leningrádba aspiránsként, és ott voltam három évig. Szakmailag többet gazdagodtam az aspirantúra alatt, mint ha itthon maradtam volna. Akkor ott elég jó nevek voltak. Megírtam, meg is védtem a disszertációm, és 1954 novemberében jöttem haza. Én voltam az első, aki a karra visszajött onnan, és azt mondták, hogy kineveznek docensnek. Mondtam, hogy az úristen áldjon meg benneteket, ne nevetessétek ki magatokat. Huszonkilenc éves vagyok, és itt vannak ezek a rendkívül neves, idős professzorok, hogyan lehetnék én itt docens?! Különben akkor még nem docensnek hívták, hanem intézeti tanárnak. Ha ki akartok nevezni, akkor nevezzetek ki legfeljebb adjunktusnak. Úgyhogy aztán ebben maradtunk, és 1960-ig adjunktus voltam. Akkor már voltak cikkeim, eredményeim, úgyhogy 1960-ban neveztek ki docensnek.

Akkor ott, Leningrádban nagyon jól éltünk, jobban, mint itthon. Amikor télen hazajöttünk, itt hideg volt, nem nagyon fűtöttek télen, ezek az évek voltak éppen „az aranytojást tojó tyúk” kemény éveit. Ott úgy fűtöttek, mint a ménkű. Ha kiment az ember a huszonöt fokos hidegbe, akkor sem fázott, mert előtte jól átmelegedett. Abban a három évben még bőségesen lehetett enni bármit, és az élelmiszerboltok tele voltak. Ötféle kolbász volt, négyféle sajt, fekete és vörös kaviár. Azt persze nem tudtuk, hogy két faluval odébb az emberek éhen halnak. Mert Leningrádból legkövetlenebb környéke kivételével elmenni nem lehetett. De állítom, hogy ők sem tudták. 1953-ban, Sztálin

halála utána egyszer csak észrevettük, hogy az oroszok, akik addig előttünk semmilyen politikai dologról nem beszéltek, elkezdtek beszélni. Addig orosz lakásban sem voltunk. Most meg hallottuk, hogy mondják: ez is visszajött, az is visszajött. Amikor meghalt Sztálin, mindenki úgy viselkedett, hogy úristen, vége a világnak. Aztán eltemették, eltelt egy hét, és egyszer csak megyek az utcán, az egyik sarkon óriási tömeg. Mert a sarkokon mindig kitették az újságokat. És benne volt, hogy kiengedték az orvosokat. Ekkora konsternációt én még életemben nem láttam. Kiderült, ugye, hogy az orvosok nem csináltak semmit [lásd: koncepciós perek; orvosper]. Ez volt az a kor, amikor kezdődött az Ehrenburg-féle olvadás [*A hruscsovi desztalinizációs korszakot, a diktatúra oldódását Ilja Ehrenburg 1954-ben megjelent Olvadás c. kisregénye nyomán nevezték „olvadásnak”. – A szerk.*].

Leningrádban nem csináltunk mást, mint dolgoztunk, koncertre, színházba és operába jártunk. De azt rengeteget. Csodás koncertek voltak. Se előtte, se utána nem éltem olyan intenzív kultúréletet. Ezeregyszáz rubel volt az ösztöndíjunk, jóval több, mint az oroszoknak. Ebből száz rubelt levontak, és hazaküldhettük, mert itthon elég keveset kapott a feleségem. Ez a száz rubel háromszáz forintnak felelt meg akkor. A maradék ezer rubel is sok pénz volt. Egy takarítónő kapott háromszáz rubel fizetést. Lemezt vettünk tömegével meg könyvet, mert azok olyan nevetségesen olcsók voltak. A lemezeket és a könyveket a három év után külön adtam fel ládában. Persze hónapokig tartott, amíg ideért.

Kint elektrokémiára és termodinamikára szakosodtam. Hazajöttem, és el kellett kezdeni effektíve dolgozni. Tanítás, cikkek, tudományos munka. Folytattam, amit kint elkezdtem.

1959-ben megjelent a Miskolci Egyetem akkori rektora Erdey-Grúznál, hogy adjon neki embert a miskolci kémia tanszékre, mert oda neki jó emberek kellenek [*A Magyar Országgyűlés 1949. évi 23. törvényében rendelte el, hogy „a felsőfokú műszaki szakképzés fokozása céljából Miskolcon Nehézipari Műszaki Egyetemet kell létesíteni. Az egyetem bányá- és kohómérnöki karra, valamint gépészmérnöki karra tagozódik”. Az új műszaki egyetem – bányamérnöki és kohómérnöki kara révén – két és fél évszázados múltat tekinthet vissza. A két kar elődje 1919-ig Selmezbánya, majd 1949-ig Sopronban működött: 1919-ben (miután Selmezbánya a megalakuló Csehszlovákiához került) a főiskola Sopronba települt át, elnevezése 1922-től Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola. Az oktatás négy – bányamérnöki, fémkohómérnöki, vaskohómérnöki és erdőmérnöki – osztályban folyt.*

1934-ben a főiskola az újonnan megszervezett, országos jellegű József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem bányá-, kohó- és erdőmérnök kara lett (27 tanszékből állt). A bányá- és kohómérnöki kar tanszékei 1949–1959 között fokozatosan települtek át Miskolcra: a bányá- és kohómérnöki osztály 1949-ben az új alapítású Nehézipari Műszaki Egyetem bányamérnöki karává és kohómérnöki karává alakult át, és 1952-ben a kohász tanszékek átköltöztek Miskolcra. A bányamérnök-képzés 1959-ig olyképpen oszlott meg Miskolc és Sopron között, hogy az első két évfolyamot Miskolcon, a felsőbb évfolyamokat Sopronban oktatták. Ez a megosztottság 1959-ben, a bányász szaktanszékek Miskolcra településével szűnt meg. – A szerk.]. Erre azt mondta, hogy ő senkit nem akar kiejánlani, mond három embert, beszéljen velük. Hát ajánlott valóban három embert. Ebből egy rögtön mondta, hogy ő nem. Ketten elmentünk Miskolcra egy napra körülnézni, hogy mi van. Feleségekkel együtt utaztattak minket. Az az 1959-es körautózás Miskolcon borzalmas volt. December volt, esős idő, folyt a kosz mindenütt. Miskolc akkor szörnyű volt, fekete volt minden. A másik rögtön azt mondta, hogy ő semmiképpen nem jön ide, én pedig elkezdtem

gondolkodni. Elvállaltam, hogy meghívott előadó legyek. Egy héten két napot voltam ott, és előadtam a fizikai kémiát a kohászoknak meg az általános kémiát mindhárom műszaki kar elsőéves hallgatóinak. Ez ment 1960-tól 1963 elejéig, amikor egyik nap a vasútállomástól együtt mentem Simon Sándor rektorhelyetttel, akivel véletlenül egy kupéban is utaztam annak idején Leningrádba. Azt mondta, Bandi, döntened kell, ha most itt maradsz teljes állásban tanszékvezetőnek, megígérem neked, hogy jövőre kineveztetlek egyetemi tanárnak. Mondtam, rendben van, két hét múlva választ adok. Elmentem különböző bölcs helyekre, és megkérdeztem, mi a véleményük. Volt az Akadémia személyzeti osztályán egy nagyon jó barátom, ő azt mondta, hogy föltétlenül vállald, mert ez egy kitörési pont. Erdey-Grúzt is megkérdeztem. Azt mondta, hogy ő nagyon sajnálja, ha elmegyek, de neki is az a véleménye, hogy ez egy okos gondolat. Így 1963. augusztus tizenötödikén tanszékvezető lettem az általános és fizikai kémiai tanszéken.

Már több éve interregnum volt, a kémia tanszéket különböző más tanszékek vezetői vezették ideiglenesen. Ugyanis az előző tanszékvezetőt kirúgták, mert 1956-ban a miskolci rádióban beszélt valamit. Az illető, egy kohómérnök, nagyszerűen beszélt németül, angolul, franciául, egy nagyon rendes ember volt, később jóba is lettünk. 1958-ban tébécéje lett, és szanatóriumba került, amikor én odakerültem, nem is volt már ott. 1963-tól 1965-ig voltam tanszékvezető docens, 1965-től 1990-ig tanszékvezető egyetemi tanár. Közben, mindenféle átszervezések után 1987-től 1990-ig a Miskolci Egyetem Kémiai Intézetének igazgatója is voltam. 1992-től nyugalmazott egyetemi tanár, 1997-től professor emeritus vagyok. 1974-ben megszereztem a kémiai tudományok doktora címet. Tagja vagy elnöke voltam egy sor magyarországi tudományos testületnek. Néhány példa: tagja a Magyar Tudományos Akadémia Fizikai kémiai és Szervetlenkémiai Bizottságának, Miskolci Akadémiai Bizottságának (MAB), Környezetvédelmi Munkabizottságának, a Tudományos Minősítő Bizottság Szervetlenkémiai Szakbizottságának, majd a Plénúmnak, a Magyar Kémiai Folyóirat szerkesztőbizottságának, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Korróziós Állandó Bizottságának, a MTESZ (Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége) Központi Környezetvédelmi Bizottságának, majd Tanácsának, a Gépipari Tudományos Egyesület Korróziós Központi Szakosztályának, elnöke az MTA Elektrokémiai Munkabizottságának, a HUNKOR Magyar Korróziós Szövetségnek, a Magyar Kémikusok Egyesülete Borsod megyei szervezetének, a MAB Vegyészeti Szakbizottságának stb.

Utólag is úgy gondolom, hogy soha jobb döntést nem hoztam, mint amikor lementem Miskolcra. Engem ott befogadtak, és hogy úgy mondjam, „meg tudtam valósítani önmagamat”. Ez a miskolci karrier annak ellenére sikerült, hogy nem voltam párttag. Az 1956 utáni években, legalább négy-öt évig nem volt még ez olyan fontos. 1965-ben lettem egyetemi tanár, és azonnal én lettem a kohómérnöki kar dékánja. Csak példaként: akkor az egyetem vezetése a következőkből állt: rektor Zambó János, a gépészkar dékánja Terplán Zénó; a bányamérnöki kar dékánja doktor Szilas A. Pál, érettségizett a soproni bencés gimnáziumban [**Zambó János (1916–2000)** – középiskolai tanulmányait a Soproni Szent Benedek-rendi Szent Asztrik Katolikus Gimnáziumban végezte, 1942-ben szerzett bányamérnöki oklevelet. 1953-ban kinevezték a miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem Soproni Bányamérnöki Karán tanszékvezető egyetemi tanárrá. 1955 és 1959 között a Bányamérnöki Kar dékánja. A Bányamérnöki Kar 1959 nyarán Sopronból Miskolcra költözött, ekkortól az egyetem rektorhelyettese. 1961-től 1979-ig az egyetem rektora. 1961-től az MTA levelező tagja, 1973-tól rendes tagja. Terplán Zénó (1921–2002) – középiskolai tanulmányait a kőszegi, majd a győri bencés gimnáziumban végezte, majd 1943-ban gépészmérnöki oklevelet

szerzett. 1949 és 1991 között egyetemi vezető oktató a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemen (tanszékvezető egyetemi tanár, majd egyetemi tanár). 1952 és 1960 között a NME rektorhelyettese, 1964 és 1968 között az NME Gépészmérnöki Karának dékánja, 1990-től az MTA levelező tagja, 1995-től rendes tagja. **Szilas A. Pál** (1921–1991) a MAORT-nál, ill. a jogutód vállalatoknál tevékenykedett (1943–1953), majd az Olajtermelési Tanszékén oktatott (1953–1984), 1964-től egyetemi tanárként; 1966–1984 között tanszékvezetőként; s a Bányamérnöki Kar dékánja (1964–1968). – A szerk.]. A kohómérnöki kar dékánja pedig voltam én, aki a pápai bencés gimnáziumban végzett; sőt volt egy másik rektorhelyettes is, aki az egri cisztercita gimnáziumban végzett. Speciel ő párttag volt. A többi nem. És az egyetem elfogadta őket. Később kezdődött, hogy a párttagság megint annyira számított. Miskolc egy azilum volt nekem. Én nagyon jóban voltam mindenkivel. A feleségem is megszerette Miskolcot. Nagyon jól éreztük magunkat Miskolcon, ahol érezhetően megbecsültek, és minden lehetőt meg is adtak (díszdoktorátus, professor emeritusság, különböző egyetemi elismerések). Az egyetem egy újonnan épült házban adott lakást. Két szoba és két félszoba, összkomfort. Huszonhat évet laktunk ott. Eleinte ez szolgálati lakás volt, később átalakult tanácsi lakássá, a végén pedig megvettük. Amikor a nyugdíjazás után visszajöttünk Pestre, akkor eladtuk. 1992-ben nyugdíjba mentem, de egy kicsit még ott maradtam óraadóként. Pesten laktam, és lementem órákat tartani.

Már említettem, hogy nem sokkal az előtt házasodtam, hogy kimentem a Szovjetunióba. 1950 júniusában ismerkedtünk meg a feleségemmel, Illés Máriával. Akkor már tanársegéd voltam, és kaptam egy kéthetes beutalót a balatonfüredi pedagógusüdülőbe. A másikban, a fővárosi pedagógusüdülőben óvónők és tanítónők voltak. Így ismerkedtünk meg, és 1951. március harmadikán házasodtunk össze.

A feleségem szülei egyszerű emberek voltak. Az apja 1893-ban született. 1914-ben sorkatona volt, a székesfehérvári gyalogezredbe került, és a végén az olasz fronton francia fogságba került. 1921-ben jött haza Franciaországból. Akkor egy fél évig rendőr volt, de otthagyta. Utána cipész volt, mert ez volt az eredeti szakmája. Katonacipész. Hosszú ideig Székesfehérváron, a katonaságnál volt cipész. Utána ezt is feladta, és a háború alatt egy kis szénkereskedése volt valahol a nyolcadik kerületben. A háború után is cipészkedett még, bement a MÁVAG cipésműhelyébe, akkor ilyenje is volt a MÁVAG-nak [A MÁVAG ugyanis egy nehézipari üzem volt: Magyar Állami Vas-, Acél és Gépgyárak Rt. – A szerk.]. Aztán abbahagyta, mert nem szerette. Gyönyörűen dolgozott, de nem szerette a cipészetet. Úgyhogy inkább a rendészetre ment, olyan portászerűség lett. Mindig éjszakai portás volt. A feleségének cipőfelsőrész-készítő volt a szakmája, tehát amikor cipész volt, akkor együtt dolgoztak. Amikor a MÁVAG-ban volt, akkor nem, csak amikor maszek volt. Aztán az anyósom háztartásbeli lett.

A feleségem 1927-ben született, és volt két testvére, de mind a kettő kicsi korában meghalt. Tehát gyakorlatilag egyke volt. A polgári iskola után az apácáknál elvégezte a középfokú óvónőképzőt, ami érettségit is adott. 1945-ben végzett. Először csak magánóvodában kapott állást, aztán elhelyezkedett egy fővárosi óvodában. Közben volt néhány évet az Oktatási Minisztérium óvodájában is. Amikor Miskolcra költöztünk, akkor ott dolgozott végig két óvodában. A gyerekek is itt jártak gimnáziumba, a Földesbe [Földes Ferenc Gimnázium – 1953-ban hozták létre a Fráter György Katolikus Gimnázium és a Lévy József Református Gimnázium egyesítésével, tantestülete a két előd tanári karából alakult ki. Mindig is az ország elitgimnáziumai közé tartozott. Amióta a „Köznevelés” című lap az 1990-es évek eleje óta nyilvánosságra hozza a középiskolák rangsorát,

mindig az első öt között van. – A szerk.]. Én ugyan nem szóltam az érdekükben senkinek, de az biztos, hogy amikor megtudták, hogy ez a Berecz professzor lánya, akkor nem volt különösebb gond a felvétellel. Mert volt akkora nevem. De különben is jó tanuló volt mind a két gyerek. A fiamnak az akkor lehetséges húszból tizenkilenc pontja volt az egyetemi felvételin, így a tizenkilenc ponttal simán felvették. Egy lépést sem kellett tennem.

Miskolcon élénk társasági és kulturális életet éltünk. Sűrű helyi koncertlátogatás, színházi esték, baráti bulik főként az egyetemen, az óvodában és a házban megismert barátokkal és azok baráti körével náluk és nálunk. Minden hétvégén bükki és egyéb kirándulások a gyerekekkel, autós utazások általában a gyerekekkel, de sokszor csak barátokkal. A baráti körben szinte egyáltalában nem voltak zsidók, általában egyetemi és főiskolai végzettségűek voltak, és bármily furcsa, de egyetlen véletlenül elejtett antiszemita megjegyzést sem hallottam soha. Még a rendszerváltás után sem. Amennyire félt a feleségem a miskolci élettől, a végén annyira nehéz szívvel vált meg tőle, és még utána is évekig vissza-visszajártunk a kialakult baráti körbe.

Az első járművem egy százhuszonöt köbcentis Csepel motorkerékpár volt. 1950-ben vettem, és 1955-ben adtuk el, amikor megszületett a fiam. Ezzel a motorral jártam be a munkahelyemre is. Az első autót 1969-ben vettük [lásd: autóellátottság Magyarországon 1950–1990]. Nem volt olyan nagy fizetésem, és volt két gyerek, de egyszer csak 1968-ban kaptam egy levelet a csornai tanácstól. Valamelyik győri gyár egy telekrészen üzemet akart építeni, és kiderült, hogy a Rehberger-féle fatelep egy részét elfelejtették államosítani, és én vagyok az örökös. Akkor ilyen szempontból már jogállam volt, és fizettek nekem ezért a telekért hetvenezer forintot. Ebből lett az első Skodánk, ami akkor hatvanötezer forint volt. Akkor éppen csak fél évet kellett rá várnom. Aztán volt még három Skodánk. Amikor a negyedik után akartunk egy újat, akkor már öt évet kellett volna várni. Mit csináljunk? A menyem az ügyészségen dolgozott, és nekik plusz tíz százaléért lehetett kapni autót soron kívül. De akkor ebben a keretben csak Dacia volt. Megállapodtunk, kért egy Daciát, amit én használtam végig, de három évig nem lehetett átírni. Három évig az ő nevén volt, aztán tizenhét évet az én nevemen. Tavaly eladtam, és vettem egy jó állapotban lévő használt Suzuki Swiftet.

Még 1961-ben vettünk egy telket Balatonszéplakon, és arra építettünk egy olyan kis valamit, amit csak „tikólnak” hívtunk. Nyaranta minimum hat hetet töltöttünk itt a gyerekekkel. Amikor a gyerekeknek már volt lehetőségük, hogy valami rendesebbet csináljanak, akkor átírtuk a nevükre. Ami addig volt, azt lebontották, és 1995-ben fölépítettek egy jobbat, amiről kép is van [huebe057.jpg].

Sokat jártam külföldön, 1956 után alig volt olyan év, hogy ne mentem volna külföldre. Volt olyan év, hogy többször is. Többnyire tudományos konferenciákra, szakmai tanulmányutakra, előadások tartására vagy bizottsági ülésre mentem, ugyanis tagja voltam és vagyok több nemzetközi tudományos társaságnak is, például a European Federation of Corrosion (EFC) nevű szervezet Tudományos és Technológiai Bizottságának, később a vezetőségének is, az International Union of Pure and Applied Chemistry (IUPAC) nevűnek, az International Corrosion Councilnak és az International Society of Electrochemistrynek. Az európai szocialista országokon és a Szovjetunión kívül voltam Angliában, Franciaországban, az NSZK-ban, Ausztriában, Norvégiában, Hollandiában, Svédországban, Svájcban, Japánban, Dániában, Spanyolországban, Olaszországban, Finnországban, Skóciában és az Egyesült Államokban. Sokszor saját költségre a feleségem és

valamelyik gyerek is velem jött, és volt úgy, hogy valamelyik utat a szakmai program után saját költségen egyhetes családi nyaralássá bővítettük. Egyszer, 1970-ben csináltunk a feleségemmel és a két gyerekkel együtt egy egész hónapos ausztriai és olaszországi körutazást [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél].

Amikor megalakult Izrael állam [Izrael Állam megalakulása], szinte észre sem vettük. Nem foglalkoztunk vele. Abban az időben ezzel a kérdéssel, a zsidósággal abszolúte nem foglalkoztunk. Azt hittem, hogy ez a kérdés egyszer és mindenkorra eltűnik. Persze azért 1967-ben az arab-izraeli háború idején tetszett a gyors győzelem [lásd: hatnapos háború]. Párttag nem voltam, kínos helyzetbe nem kerültem, mert nem kérdezték a véleményemet. Magamban azt gondoltam, hogy jól elverték ezeket az arabokat. De az egész Izrael nem nagyon érdekelt. Az apám egyébként nagy magyar volt, egyáltalán nem volt cionista, sőt anticionista volt. Akkoriban, tizenhét éves koromban azért szóba kerültek ezek a dolgok, Pápán is volt cionista mozgalom [lásd: cionizmus]. Például az egyik másod-unokatestvérem 1939-ben Csornáról illegálisan kiment Palesztinába.